

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра загальної економічної теорії та економічної політики

Допущено до захисту
Завідувач кафедри ЗЕТ та ЕП
д. е. н., професор Звєряков М. І.
« ____ » _____ 2024р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття освітнього ступеня бакалавра
зі спеціальності 051 «Економіка»
за бакалаврською програмою професійного спрямування «Економіка»
на тему:
Методологічні основи теоретичного аналізу інноваційного
розвитку та його перспектив в Україні

Виконавець:
студент факультету ФЕУП
Аленічев Нікіта Олександрович

Науковий керівник:
д. е. н., професор кафедри ЗЕТ та ЕП
Грималюк Андрій Вікторович

АНОТАЦІЯ

Аленічев Н.О. «Методологічні основи теоретичного аналізу інноваційного розвитку та його перспектив в Україні»
кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня бакалавр зі спеціальності
«051 Економіка» за освітньою програмою
«Управлінська економіка та конкурентна політика»,
Одеський національний економічний університет
м. Одеса, 2024 рік

Кваліфікаційна робота складається з трьох розділів. Об'єкт дослідження – процес інноваційного розвитку економіки, що передбачає поєднання двох факторів розвитку, один з яких пов'язаний з творчістю, а інший – з підприємництвом.

У роботі інноваційний спосіб розвитку досліджується як діалектичне поєднання творчості та підприємництва.

Розроблені теоретичні підходи до визначення економічного ефекту творчої діяльності. Розкриті місце творчої діяльності в процесі інноваційного розвитку та форми її взаємодії з ринковими відносинами, опосередкованої підприємництвом. Досліджені світові тенденції інноваційного розвитку у XXI столітті. Запропоновано теоретичні основи економічного аналізу проблем інноваційного розвитку в Україні в зв'язку з перспективами нової індустріалізації. Проаналізовані перспективи інноваційного розвитку у процесі повоєнного відновлення української економіки.

Ключові слова: інноваційний розвиток. творча діяльність, інноваційне підприємництво, нова індустріалізація, повоєнне відновлення української економіки

ANNOTATION

Alenichev N.O. "Methodological foundations of the theoretical analysis of innovative development and its prospects in Ukraine"

qualifying work for obtaining a bachelor's degree in a specialty

"051 Economics" according to the educational program

"Managerial economics and competitive policy",

Odesa National University of Economics

The qualification work consists of three sections. The object of research is the process of innovative development of the economy, which involves the combination of two development factors, one of which is related to creativity, and the other to entrepreneurship.

The work explores the innovative way of development as a dialectical combination of creativity and entrepreneurship.

Theoretical approaches to determining the economic effect of creative activity have been developed. The place of creative activity in the process of innovative development and the form of its interaction with market relations, mediated by entrepreneurship, are revealed. World trends of innovative development in the 21st century were studied. The theoretical foundations of the economic analysis of the problems of innovative development in Ukraine in connection with the prospects of new industrialization are proposed. The prospects of innovative development in the process of post-war recovery of the Ukrainian economy are analyzed.

Keywords: innovative development. creative activity, innovative entrepreneurship, new industrialization, post-war recovery of the Ukrainian economy

План

Вступ.....	3
Розділ 1. Методологічні основи аналізу елементів творчої діяльності у процесі інноваційного розвитку економіки.....	5
1.1.Інноваційний розвиток та творча діяльність.....	5
1.2. Економічний ефект творчої діяльності.....	20
1.3.Елементи творчості та ринкові відносини.....	33
1.4. Висновки з розділу 1.....	40
Розділ 2. Методологічні основи теоретичного аналізу підприємництва та його ролі в процесі інноваційного розвитку економіки.....	42
2.1.Теоретичні підходи до аналізу капіталістичного підприємств.....	43
2.2. Капіталізм як спосіб розвитку.....	52
2.3. Історичні тенденції інноваційного розвитку у XXІ столітті.....	61
2.4. Висновки з розділу 2.....	74
Розділ 3. Теоретичні основи економічного аналізу проблем та перспектив інноваційного розвитку в Україні.....	77
3.1. Ринкова трансформація економіки та проблеми інноваційного розвитку в Україні.....	77
3.2. Проблеми інноваційного розвитку та перспективи нової індустріалізації в Україні.....	87
3.3. Перспективи інноваційного розвитку у процесі повоєнного відновлення української економіки.....	89
3.4. Висновки з розділу 3.....	95
Література.....	97

ВСТУП

Сучасна світова економіка характеризується так званою «ною нормальністю», що означає відносно низькі темпи зростання світової економіки та продуктивності праці. Така «нова нормальність» виглядає досить парадоксально в умовах четвертої промислової революції, яка починається в сучасній економіці. «Нова нормальність» явно вступає в суперечність з потенційними можливостями підвищення продуктивності праці в процесі автоматизації виробництва. Ця суперечність свідчить про невідповідність історично сформованих економічних форм потреб подальшого інноваційного розвитку продуктивних сил. В цих умовах на передній план висувається проблема фундаментальної трансформації економічної моделі інноваційного розвитку для відновлення відповідності до потреб розвитку продуктивних сил у ХХІ ст. Тому розпочинати дослідження проблем цієї трансформації треба з визначення найбільш фундаментальних методологічних засад теоретичного аналізу інноваційного розвитку. Ці обставини обумовлюють актуальність обраної теми.

З питань інноваційного розвитку існує багата економічна література як теоретичного, так практичного та прикладного змісту. Найбільш відомими авторами у цій галузі є Д.Рікардо, К.Маркс, Дж.С.Мілль, Й.Шумпетер, Р.Солоу, Р.Лукас, П.Ромер, М.Портер, П.Друкер, Дж.Гелбрейт, Д. Белл, М. Кастельс та багато інших. Разом з тим в цілому в економічній літературі з проблем інноваційного розвитку недостатньо уваги приділяється фактору творчості та його особливої ролі у цьому процесі. Що стосується неокласичної мікроекономіки, то її неувага до проблем творчості як найважливішого фактора інноваційного розвитку багато в чому пояснюється методологічною специфікою рівноважної парадигми, яка лежить в основі сучасного неокласичного «мейнстріму».

З іншого боку, що стосується Й.Шумпетера, то його теорія економічного розвитку справді вводить у економічну теорію деякі елементи нерівноважного

підходу до аналізу інноваційного розвитку завдяки акценту на нових комбінаціях чинників виробництва. Однак і у Шумпетера питання творчої діяльності як найважливішого джерела цих нових комбінацій не розроблено. У теорії економічного розвитку Й.Шумпетера фактор творчості та його роль у процесі інноваційного розвитку не отримали релевантного відображення, оскільки вони не розглядаються окремо від фактора підприємництва, тому що у поданні Шумпетера підприємець сам і створює альтернативні можливості нових комбінацій чинників виробництва у процесі своєї інноваційної діяльності.

Тому **метою** атестаційної роботи є дослідження методологічних основ теоретичного аналізу фактора творчості та його поєднання з фактором підприємництва в процесі інноваційного розвитку економіки.

Об'єктом роботи є процес інноваційного розвитку економіки, що передбачає поєднання двох фактор розвитку, один з яких пов'язаний з творчістю, а інший – з підприємництвом.

Предметом роботи є методологічні засади теоретичного аналізу процесу інноваційного розвитку економіки, що розглядається як динамічна єдність підприємництва та творчої діяльності.

Методологічні основи роботи пов'язані, насамперед, з діалектичним методом дослідження, що передбачає розгляд інноваційного розвитку як єдності протиполощин. При цьому їх діалектична, внутрішньо суперечлива єдність і розглядається як її джерело інноваційного розвитку. Крім того, у роботі використовуються елементи нерівноважного підходу до аналізу економічного розвитку, пов'язані з методологією політичної економії, а також деякі елементи шумпетеринського та неоавстрійського економічного аналізу. Найважливішою методологічною основою роботи є діяльнісний підхід до аналізу економіки, представлений у його політико-економічному та неоавстрійському варіантах. Методологічний підхід до аналізу взаємозв'язку між

інноваційним розвитком та об'єктивною необхідністю нової індустріалізації в Україні ґрунтується на концепції нової індустріалізації, розробленої Одеською школою економічної теорії.

1.Методологічні основи аналізу елементів творчої діяльності у процесі інноваційного розвитку економіки.

1.1.Інноваційний розвиток та творча діяльність.

Для розгляду категоріальних проблем теоретичного аналізу економічних проблем творчої науково-технічної діяльності методологічно необхідним є синтез діяльнісних підходів найрізноманітніших і навіть протилежних шкіл та напрямів економічної думки, включаючи, з одного боку, політичну економію, а з іншого – австрійську та неоавстрійську школи економічної теорії. Це завдання полегшується тим обставиною, що це протилежні підходи не тільки виключають, а й доповнюють один одного як методологічні основи теоретичного аналізу процесу творчої трансформації людської діяльності, що трапиться у сучасній економіці. При цьому треба враховувати, що неоавстрійська школа, яка протистоїть політико-економічному підходу протягом усієї своєї еволюції, теж кружляє навколо проблеми творчості, то наближаючись, то віддаляючись від неї, але так і не ризикує прямо поставити цю проблему на весь зріст. І тут справа не тільки в тому, що ця проблема виходить за межі традиційного предмету економічної теорії. Швидше тут справа у обмеженості методологічного індивідуалізму, який є найважливішим принципом австрійської школи (як, втім, і неокласики, і навіть неоінституціонального напрямків), який вона невпинно проводить протягом усієї своєї історії.

Відповідно до принципу методологічного індивідуалізму справжнім економічним суб'єктом може бути лише окремий індивід. Причому, цей індивід береться по за розвитком і становленням. Він розглядається у такому фіксованому стані, у якому він є у даний час, тоді як насправді сам цей час

виступає лише як відчужений, абстрагований момент процесу історичного становлення. Такий підхід суттєво ускладнює фундаментальний теоретичний аналіз історичних особливостей сучасного науково-технічного прогресу, оскільки розгляд статично фіксованого, застиглого, стаціонарного стану взагалі є нерелевантним адекватному опису процесів технологічного та економічного розвитку. З таких позицій можна описувати механізм стаціонарного функціонування економічної системи, але не її технологічний розвиток. Тим більше не підходить така методологічна позиція для адекватного теоретичного аналізу процесу творчої трансформації людської діяльності, заснованого на максимальному розкритті творчих сил людини та її особистості, який розгортається в сучасній економіці. Тут необхідний принципово новий методологічний підхід, заснований на характерному для діалектичної логіки визнанні пріоритету становлення над сталим, процесу над річчю.

Однак при цьому не слід забувати і те, що найважливішим джерелом діяльнісного підходу є методологічний активізм, виражений у найчистішій формі німецьким філософом Йоганном Фіхте. Справа в тому, що не тільки діяльнісний підхід сучасної політичної економії, а й (хоча і менш явно) «австрійський» активізм при всьому їхньому антагонізмі відносяться до одного джерела – активізму Фіхте. Ця генетична спорідненість створює певні методологічні можливості їх синтезу. Як приклад австрійської версії діяльнісного підходу візьмемо «праксеологію» Л.Мізеса, що займається своєрідними ідеальними об'єктами людської діяльності – альтернативними можливостями, з яких робить свій вибір економічний суб'єкт, а не матеріальними речами, з якими пов'язані ці альтернативні можливості. Цим інтересом не до матеріальних, а насамперед до ідеальних об'єктів людської діяльності неоавстрійська «праксеологія» методологічно відрізняється від діяльнісного підходу політичної економії.

Якщо відповідно до сучасної економічної теорії розглядати економічну діяльність насамперед як індивідуальний вибір із того набору альтернативних можливостей, який відомий її суб'єкту, то ідеальними об'єктами такого вибору якраз і є ці альтернативні можливості. Вони утворюють ту саму «праксеологічну реальність», з вивчення якої і починає сучасна економічна теорія, причому, не тільки в її неоавстрійському, а й у неокласичному та неоінституційному варіантах. Наприклад, товарний обмін у неоінституціональній теорії розглядається не як обмін матеріальними предметами, а як обмін правами власності, тобто, інакше кажучи, як обмін можливостями діяти певним чином щодо цих предметів. Такий обмін повноваженнями і утворює зміст ринкових трансакцій, а витрати цього обміну правами власності утворюють трансакційні витрати.

Але, хоча розуміння діяльності як вибору є іманентним таким неліберальним напрямкам сучасної економічної думки, як австрійська, неокласична та неоінституційна теорія, взагалі ж діяльність не зводиться до вибору. Економічну діяльність правомірно розглядати як вибір тому, що вона полягає у пристосуванні до економічної необхідності, яка проявляється у певному наборі заданих суб'єкту ззовні альтернативних варіантів дій. У цьому випадку економічний суб'єкт не створює сам альтернативних можливостей своїх дій, а отримує їх ззовні, від суспільства в готовому вигляді. Тому йому залишається лише вибирати із запропонованих йому суспільством альтернативних варіантів. Проте творчість не зводиться до вибору, вона означає самостійне створення самим суб'єктом нових альтернативних можливостей для своїх дій. Саме ця відносна самостійність у створенні нових альтернативних можливостей і підносить творчість над рутинною економічною діяльністю, що використовує лише ті можливості, які пропонує суспільство.

Тому при теоретичному дослідженні сучасної економіки методологічно зовсім неправомірно зводити людську діяльність до вибору певного набору

альтернативних варіантів, як це роблять неоліберальні економічні теорії. Необхідним стає методологічний синтез концепції альтернативних можливостей із діяльнісним підходом політичної економії.

Таким чином, взагалі кажучи, діяльність не можна повністю зводити до вибору, як це роблять і неокласика, і австрійська школа при теоретичному аналізі економічної діяльності, абстрагуючись при цьому від відносно автономного творчого створення нових альтернативних можливостей. Таке абстрагування може виявитися правомірним при розгляді суто рутинної економічної діяльності, але воно абсолютно неприпустимо, коли об'єктом аналізу стає творча діяльність або хоча б елементи творчості, вплетені в сучасну економіку. Творча діяльність передбачає як вибір, так й створення нових альтернативних можливостей. Якщо рутинну економічну діяльність можна звести лише до першого елементу, то творчість обов'язково передбачає другий. Обидва ці елементи пов'язані з альтернативними можливостями: один – з їхнім творчим створенням, інший - з економічним використанням. Тому категорія альтернативних можливостей потрібна для опису як рутинної економічної діяльності, що розглядається як вибір, так й для категоріального аналізу елементів творчості, «розчинених» в економічній діяльності за умов сучасного науково-технічного розвитку.

Коли в умовах первісного суспільства людина ще тільки починала виділятися зі світу природи, всілякі ритуали, традиції та інші норми поведінки первісних людей служили засобом передачі об'єктивно накопиченого емпіричним шляхом знання в сферу суб'єктивного вибору індивідуальних дій, що поступово формується (якщо, звичайно, стосовно цієї віддаленої ери можна говорити про індивідуальний суб'єктивний вибір і взагалі про якусь суб'єктивність та індивідуальність). Так чи інакше, але вторинна, суспільна необхідність, поступово не тільки доповнювала, а й поступово відтісняла на задній план первинну, природну необхідність. У міру розгортання цього процесу первинна природа поступово відсувається на другий план, а на

передній план виходить нова, вторинна, суспільна «природа», яка підпорядковує індивідуальні дії своїй, іманентній суспільній необхідності. Ця детермінуюча поведінку людей суспільна необхідність якраз і проявляється в тому особливому класі альтернативних можливостей індивідуального вибору людьми своїх дій, які вони отримують у суспільства в готовому вигляді. Первинні, природні можливості перетворюються тут на опосередковані суспільством альтернативні можливості індивідуального вибору.

Розгляд сфери творчості в якості загальної праці, що утворює загальну основу індивідуальних дій та створює для економічної діяльності нові альтернативні можливості, вимагає торкнутися концепції об'єктивного знання К. Поппера. У своїй теорії «трьох світів» К.Поппер розглядає об'єктивне знання фактично за аналогією з поняттям загальної праці, що означає «будь-яку наукову працю, будь-яке відкриття, будь-який винахід». При цьому К.Поппер виходить з того, що «Платонівський світ форм та ідей» є «об'єктивним, автономним третім світом, що існував поряд з фізичним світом і світом людського духу» (Поппер К. Об'єктивне знання. Еволюційний підхід.- М., 2002 – с.153). Саме стосовно цих двох світів Поппер і називає об'єктивне знання «третім світом». Він вважає, що «...світ складається, принаймні, з трьох різних субмірів: перший – це фізичний світ, або світ фізичних станів; другий – духовний світ, світ станів духу, чи ментальних станів; третій – світ умопостигаємых сутностей, чи ідей в об'єктивному сенсі; це світ можливих предметів думки, світ теорій «у собі» та їх логічних відносин, аргументів «у собі» і проблемних ситуацій «у собі»(там-таки, с.154). К.Поппер розглядає «другий світ» як посередник між «першим» і «третім». «... Дух, або розум, встановлює непрямий зв'язок між першим та третім світом. Це має велику важливість», - наголошує Поппер. Неможливо всерйоз заперечувати, що «третій світ» наукових теорій надає сильний вплив на «перший» світ. Він робить це, наприклад, за посередництвом технологій, які роблять зміни в «першому» світі, застосовуючи деякі наслідки з цих теорій – до речі, теорій спочатку створених іншими людьми, які могли навіть і не підозрювати про

жодні технологічні можливості, закладені в ці теорії. Таким чином, ці можливості були приховані в самих теоріях, у об'єктивних ідеях, і вони були відкриті там людьми, які намагалися їх зрозуміти». К.Поппер вважає, що цей аргумент, якщо його правильно розвинути, підтверджує об'єктивну реальність усіх трьох світів» (там же, с.155). На думку К.Поппера, «можна приймати реальність та автономність «третього світу» та водночас визнавати, що третій світ виникає як продукт діяльності людини. Можна навіть визнати, що «третій світ» створений людиною і в той же час є надлюдським у тому сенсі, що він перевершує своїх творців» (там же, с. 158).

Ми бачимо, таким чином, наскільки близько це поняття об'єктивного знання логічно перегукується з категорією загальної праці. До цього залишається лише додати, що «третій світ» виникає не просто як продукт діяльності людини, а як продукт саме творчої діяльності або загальної праці. Однак ця подібність не означає, що ці поняття повністю збігаються за своїм охопленням. Очевидно, що творчість як загальна праця виходить за межі «третього світу» та частково охоплює «другий світ» у разі, коли, наприклад, наукові знання використовуються для технологічних інновацій у виробництві.

Поперівський «третій світ», світ об'єктивного знання утворює найбільш глибинну, загальну основу можливостей вибору людьми своїх індивідуальних дій. У своєму вигляді, що історично склався на даний момент, ця загальна основа визначає суспільну необхідність тих чи інших індивідуальних дій. Ці дії стають суспільно необхідними саме через даний, історично обмежений рівень розвитку об'єктивного знання як загальної основи індивідуальних дій. Чим менш історично розвиненою є ця загальна основа, тим жорсткішою і реально безальтернативною є суспільна необхідність. Люди змушені робити певні дії, наприклад, займатися рутинною, монотонною працею, саме тому, що вони ще не мають загальних можливостей отримувати матеріальні блага іншим шляхом. Своєю суспільно необхідною працею сучасні люди економічно змушені компенсувати недостатньо високий рівень розвитку

загальної основи своїх індивідуальних дій, а саме такий рівень, який ще недостатній для отримання матеріальних благ іншими шляхами, які поступово усувають у тривалій історичній тенденції об'єктивну суспільну необхідність рутинної праці ().

У міру зростання об'єктивного знання не просто посилюється зворотний вплив творчої діяльності на розвиток об'єктивного знання, а й поступово змінюється спосіб взаємодії індивідуальних дій зі своєю загальною основою. Така взаємодія стає у тенденції дедалі більш безпосередньою, тобто менш опосередкованою передатним механізмом суспільної необхідності. Ці зміни пов'язані з тим, що творче створення нових альтернативних можливостей в історичній тенденції починає потроху витісняти суспільну необхідність, що виявляється, серед іншого, у тому, що економічний суб'єкт бере у суспільства альтернативні можливості у готовому вигляді. В умовах сучасного науково-технічного розвитку загальна основа індивідуальних дій дедалі більше виступає не тільки як щось, що все досягнуто, а й як відправний пункт творчого створення нових альтернативних можливостей.

З іншого боку, творчо створені нові альтернативні можливості входять у загальну основу індивідуальних дій, яка розширюється і ускладнюється за рахунок цього збагачення. Ці ускладнення загальної основи постає виступають як джерело суспільної необхідності для тих економічних суб'єктів, які не створюють самі нові альтернативні можливості, а, спеціалізуються в системі суспільного поділу діяльності на використанні готових альтернативних можливостей, що надаються їм суспільством. Для таких економічних суб'єктів це ускладнення об'єктивного знання як загальної основи індивідуальних дій цілком закономірно постає як сила суспільної необхідності, що примусово діє на них. Нові можливості переходять тут у суспільну необхідність, яка нав'язується учасникам гри примусовою силою конкуренції. Для кожного з них альтернативою підпорядкуванню цієї суспільної необхідності стає лише вихід із гри остільки, оскільки йдеться про

економічних суб'єктів, які не здатні творчо створювати нові альтернативні можливості. Така суспільна необхідність реалізується, наприклад, через посередництво внутрішньогалузевої конкуренції, яка змушує відстаючих виробників впроваджувати нову техніку, технологію та організацію виробництва, слідуючи за технологічними лідерами.

Період, протягом якого нові альтернативні можливості є справді новими, має тенденцію до поступового скорочення. І відповідно все більш рухливою, динамічною стає та суспільна необхідність, яку ці нові можливості представляють. Такі динамічні можливості дедалі менше виступають як готові до нетворчого використання. Вони виступають швидше як зовнішні імпульси, що стимулюють нову творчу активність економічних суб'єктів. У суб'єкта виробляється внутрішня здатність не тільки використовувати готові можливості, а й самому створювати нові можливості і таким шляхом втягуватися у процес історичного розвитку об'єктивного знання як загальної основи індивідуальних дій. У цьому виявляється історична закономірність: чим вищий рівень розвитку об'єктивного знання як загальної основи індивідуальних дій, тим паче безпосередньо ця загальна основа перетворюється на творчий саморозвиток і самовизначення індивідів. Вона постає як основа не просто індивідуальних дій, але й як основа творчого створення нових альтернативних можливостей. Економічні суб'єкти, не здатні до цього, змушені виходити з гри, оскільки простого використання готових суспільних можливостей для участі у цій новій грі вже недостатньо. Тепер уже суспільно необхідними стають не просто рутинні дії, а дедалі більшою мірою – елементи творчої свободи.

При такому методологічному підході до категоріального розуміння сучасного науково-технічного розвитку аналіз починається з історично конкретного індивіда, що не «висить у повітрі», а спирається на загальну основу індивідуального вибору у вигляді об'єктивного знання, яка історично саморозвивається та яку він може використовувати в двох протилежних

формах. Саме врахування тієї обставини, що ця загальна основа його індивідуальних дій історично розвивається разом із зростаючим рівнем об'єктивного знання, дозволяє виходити не з абстрактного, а з конкретного історичного індивіда. Важливо тому відрізнити абстрактний діяльнісний підхід, притаманний, наприклад, австрійській школі від конкретно-історичного варіанту діяльнісного підходу, іманентного політичній економії. У першому випадку розглядається діяльність абстрактної, а не реальної історичної людини. Обмеженість абстрактної, «австрійської» версії діяльнісного підходу знімається, коли людська діяльність розглядається історично у процесі історичного становлення. При цьому взаємозв'язок між індивідуальною діяльністю та історичним процесом проходить саме через ту загальну основу, яку для діяльності індивіда та його альтернативного вибору підготував цей рівень історичного розвитку об'єктивного знання.

У разі сучасного науково-технічного розвитку на передній план виходить використання загальної основи індивідуальних дій вже не в вигляді «готових» можливостей індивідуальних дій, а в формі вихідного, сирого «матеріалу» для творчого створення нових альтернативних можливостей. Ці нові альтернативні можливості у свою чергу збагачують набір загальних можливостей індивідуальних дій. Людина виступає тут не як чистий споживач готових можливостей, а як творець нових можливостей, які впливають у процес розвитку загальної та суспільної праці.

Насправді на даному щаблі науково-технічного розвитку замість чистої творчості ми частіше спостерігаємо лише елементи творчості, що передбачають її розірваність, фрагментарність. Така творчість, що розпадається на окремі елементи, значною мірою підпорядковується суспільно-економічній необхідності. Це залучення елементів творчості в чужий їхній власний внутрішній природі світ суспільної необхідності породжує проблему їхнього ринкового, опосередковано суспільного визнання. Наприклад, більшість технічних винаходів призначені не стільки для їх

використання самими винахідниками як нові альтернативні можливості їх власної діяльності, скільки для продажу їх як прав інтелектуальної власності. Щоб здобути суспільне визнання, нові альтернативні можливості у цій неадекватній їхній власній природі, ірраціональній формі ринкової ціни творчого продукту втягуються у ринковий механізм суспільного визнання. Прикладом такої неадекватності форми та змісту може бути інтелектуальна власність, що передбачає можливість повного чи часткового продажу прав власності. Ринкова ціна виступає тут як ірраціональна форма, що опосередковує суспільне визнання елементів творчості.

Однією з форм руху цієї суперечності між ринком та творчістю стає, наприклад, монополістична конкуренція, пов'язана із продуктовими інноваціями. Протилежність ринку та творчості розгортається на протилежність монополістичної та конкурентної сторін монополістичної конкуренції. Протилежність цих сторін виявляється в тому, що інноваційні можливості та конкуренція мають прямо протилежний вплив на становище економічної системи щодо її загальної рівноваги. Якщо інновації, як показав Й.Шумпетер, віддаляють систему від стану загальної економічної рівноваги, то конкуренція, навпаки, прагне наблизити систему до цього рівноважного стану. Класична та неокласична школи виходять з того, що конкурентній ринковій економіці іманентна тенденція до загальної рівноваги. Однак у тій мірі, в якій до економіки проникають елементи чи результати творчості, цій тенденції до рівноваги починає протидіяти прямо протилежна тенденція, що прагне виштовхнути систему з цього рівноважного стану.

Ця боротьба двох протилежних сил особливо є характерною для сучасної інноваційної економіки. У міру все наростаючого впливу науки елементи творчості поступово починають все більше проникати навіть у найпотаємніші «надра» сучасного виробництва. Зростає складність праці, збільшується значення так званого «людського капіталу», посилюються творчі елементи у змісті праці та взагалі будь-якої економічної діяльності, включаючи

підприємництво. Така діяльність вимагає вже не лише знеособленого, а й частково – диференційованого суспільного визнання. Елементи диференційованого соціального визнання не обмежуються внутріфирменними відносинами. Вони виходять за межі підприємств та проникають на ринок. Творчий потенціал фірми в кінцевому рахунку вливається в її інтелектуальний капітал, що включає не тільки людський капітал, а й так званий структурний капітал: патенти, ліцензії, фірмові знаки та торгові марки, тобто все те, що надає продукту фірми диференційований характер, тобто відрізняє його від інших фірм. Завдяки такій диференціації продукції ринок даної фірми відносно уособлюється від ринків інших фірм та від галузевого ринку загалом. Тим самим диференціація продукції сприяє посиленню монополістичного характеру конкуренції. Завдяки відносній відособленості свого мікроринку монополістичний конкурент на відміну від досконалого конкурента отримує деяку владу над ціною. Цю владу фірма використовує у тому, щоб підтримувати ціну своєї продукції лише на рівні, що перевищує середні витрати, і тим самим одержувати економічну прибуток. Такий розрив між ціною і витратами монополістичного конкурента означає, що його витрати визнаються суспільством не просто як частина абстрактно-усереднених витрат, не розчиняються у їх «сірій масі», а хоча б частково диференціюються. При цьому економічний прибуток постає як кількісний вимір елементів диференційованого суспільного визнання економічної діяльності такої фірми. Таким чином, наука «експортує» елементи іманентного їй конкретного визнання творчої діяльності у сферу економічної діяльності як індивідів, так і цілих фірм.

Але це лише одна сторона розвитку елементів диференційованого суспільного визнання. З іншого боку, дедалі більше диференційований характер може набувати як об'єкт, так й сам суб'єкт суспільного визнання. Диференціація суб'єктів означає, що конкретний суб'єкт суспільного визнання відомий ще до того, як почалася праця, спрямована на задоволення його потреб. У чистому вигляді це характерно для сфер, що працюють на

індивідуальні замовлення, насамперед - для сфери послуг. Але справа не тільки у збільшенні ролі сфери послуг у сучасній економіці, а й у дедалі більшому поширенні практики індивідуальних замовлень на матеріальне виробництво, що означає глибоке перетворення самого способу економічного зв'язку виробництва та споживання.

Ми бачимо таким чином, що тенденція до диференціації пронизує практично всі сторони економічного життя сучасного суспільства. У всіх найважливіших сферах економічної діяльності, які так чи інакше стикаються з наукою, елементи диференційованого суспільного визнання неминуче пробивають собі дорогу. Але це зрештою означає лише економічне вираження в умовах ринкової економіки того конкретного способу визнання, який іманентний самій природі творчої діяльності.

Творча діяльність навіть на індивідуальному рівні постає як складніша категорія, ніж праця. Творчість означає саморозвиток, саморозгортання особистості, підпорядковане насамперед її власній внутрішній потребі. Зовнішня необхідність тут відходить на другий план. Навпаки, у праці зовнішня, суспільна необхідність висувається на чільне місце, затуляючи собою внутрішню індивідуальну потреба особистості в самовизначенні і творчій самореалізації. У цьому сенсі складність суспільної праці аналогічна творчому саморозвитку особистості на індивідуальному рівні, в ході якого людина сама створює для себе нові і нові альтернативні можливості подальшої діяльності. І чим більш творчою є людська діяльність, тим більше альтернатив вона створює сама, а не тільки черпає їх ззовні. Така складна діяльність придбає здатність до саморозвитку, самозбагачення, до творчого створення нових, несподіваних можливостей, що здавалися раніше малоймовірними альтернативами. Таким чином, складність виступає як здатність до творчого саморозвитку самої діяльності, і це відноситься до складності не тільки індивідуальної і комбінованої праці, але й до складності усієї суспільної праці в цілому.

Елементи творчості визначають свого роду нелінійні переходи у процесі функціонування та розвитку людської діяльності. Нелінійність означає суттєві зміни характеру та траєкторії динамічних процесів без введення додаткових змінних і без зміни обмежень, які є зовнішніми параметрами системи. Тим самим нелінійний перехід виступає по суті як якісний стрибок, як перехід кількісних змін до якісних, як перерва поступовості в динаміці складних систем. Складним системам властива підкреслена процесуальність, незавершеність процесу саморозвитку, що пояснює їх найважливіші особливості. До цих особливостей і належить насамперед нелінійність, що означає відсутність повної детермінованості та стохастичний, імовірнісний характер, неоднозначність поведінки системи. Завдяки цій особливості складних систем встановився один із критеріїв їхньої відмінності від простих: прості системи, як правило, жорстко детерміновані, а поведінка складних є стохастичною. Ознака стохастичності набуває в теорії складних систем онтологічного статусу, і саме такою все більш складною системою стає сукупна суспільна праця в умовах комбінування загальної та спільної праці в масштабах усього суспільства в цілому.

Дослідження складних систем показує, що їм властива здатність до самоорганізації та саморозвитку. На думку одного із творців синергетики Германа Хакена, система є самоорганізованою, якщо вона без специфічного впливу ззовні знаходить якусь просторову, тимчасову чи функціональну структуру. Іншими словами, зміст і ключовий вектор еволюції системи визначаються насамперед її власною субстанціальною природою, вплив зовнішніх чинників при цьому менш істотний, ніж у більш простих систем. Широкий діапазон свободи параметрів у здійсненні тієї чи іншої функції є основою гнучкості, багатоваріантності поведінки складних систем. Це стосується і людської діяльності. «Завдання, які вирішує людина, правомірно ділити на переважно репродуктивні, для вирішення яких є чіткі алгоритми, і на продуктивні, або творчі. Вони якісно відрізняються і виступають щодо один одного як прості та складні» (Діалектика пізнання складних систем. - с.31). До

творчих елементів, тобто операцій, які не піддаються алгоритмізації, відносяться, наприклад: постановка нової мети та завдання; вироблення нових критеріїв відбору дій; генерація гіпотез та напрямів пошуку; стимулювання пошуку відсутніх на вирішення логічних ланок; емпірична інтерпретація формального рішення, його творче розуміння та ін. Чим складнішою, творчою є людська діяльність, тим паче несподіваним, малоймовірним, не виведеним із початкових умов є її результат. Критерієм складності виявляється недетермінованість. Складність постає як творча здатність до створення нових альтернативних варіантів, які роблять точне автоматичне виведення результату з вихідних умов принципово неможливим. У цьому сенсі поняття складності зближується з поняттям інформації в Шеннона, що означає неймовірність спонтанної появи якоїсь події. Якщо розглядати складність за аналогією з інформацією таким чином, вона знаходиться у зворотній залежності від ймовірності даної діяльності і означає створення того, що саме по собі є малоймовірним.

З іншого боку, це нагадує гегелівську концепцію праці як посередника між потребою людини та природою. Адже своєю працею людина створює те, що сама природа створити практично не може. Тим самим фактично природна неймовірність продукту кількісно виражає ступінь цього трудового опосередкування і, отже, ступінь свободи людини, що підносить її над природною необхідністю. Таким чином, виходить, що теорія інформації Шеннона в принципі дозволяє кількісно висловити гегелівську концепцію праці, кількісно виміряти якісні стрибки від «розчиненості» первісної людини в природі до праці та в сучасних умовах - від праці до творчості. При цьому складність людської діяльності виражає насамперед ступінь цієї природної неймовірності і виступає цим як аналог інформації в теорії Шеннона.

Однак, як відомо, суспільне визнання праці, що розвивається в міру становлення товарних відносин, є ринково опосередкованим та передбачає реальне абстрагування, тобто відчуження абстрактної праці від конкретної.

Так виникає "друга природа", що підпорядковує собі людину. Праця відчужується від людини та знеособлюється, складна праця стихійно зводиться ринковим механізмом до простої праці. Природна неймовірність, неприродність, штучність постає як рідкість стосовно суспільних потреб.

У своїй «інформаційній теорії вартості» К.К.Вальтух розглядає вартість безпосередньо як інформацію (Вальтух К.К. Інформаційна теорія вартості та закони нерівноважної економіки. – с.146-148). Хоча такий підхід до створення основ інформаційної теорії вартості видається надто натуралістичним, прямолінійним і в цьому сенсі методологічно неправомірним, але, якщо «очистити» його від цього свого наївного «інформаційного натуралізму», то залишиться все ж таки деяке раціональне зерно - аналогія між діяльністю та інформацією як малоймовірною подією. Адже, як зазначалося, з погляду природи вже сама людська діяльність є складною, малоймовірною подією, і її складність протилежна ймовірності та кількісно відповідає ступеню її несподіванки.

Сама діяльність є складною подією, але різні її прояви мають різний ступінь складності. Причому, чим вона складніша, тим менша її ймовірність як щодо природи, так і щодо потреб людей. Ймовірність діяльності щодо потреб постає як рідкість. Праця – посередник між потребою та природою. Тому складність трудової діяльності характеризує як ймовірність стосовно природи, так і рідкість, тобто обмеженість стосовно потреби. Йдеться про різні рівні складності, що кількісно вимірюються їх неймовірністю. Якщо праця є практично неймовірною для природи, то складна праця, що переходить у творчість, є такою ж неймовірною порівняно з простою працею. Складну працю передбачає творчий елемент, а творчий елемент означає розрив звичної формальнологічної послідовності. Без цього якісного стрибка неможливе творче подолання стереотипів шляхом створення чогось несподіваного, неймовірного, що виходить за межі рутини. Необхідні як кількісне накопичення досвіду та отримання знань у процесі навчання, а й

якісні стрибки. Без цього стрибкоподібного подолання шаблонів діяльність останеться нетворчою, рутинною та має дуже обмежену складність. Вона буде ближчою до простої, ніж до складної праці.

Таким чином, якщо початкове піднесення людини над природою відбувалося завдяки праці як свідомій, раціональній, доцільній діяльності, то сучасне піднесення найбільш близьких до творчості видів складної праці над простою працею відбувається значною мірою на творчо-інтуїтивній, підсвідомій або, вірніше, надсвідомій основі. Вирішальна роль набуває творче проникнення в предмет, діалектичне злиття з предметом, що означає творчу тотожність суб'єкта і об'єкта, коли об'єкт не відокремлюється від самого творчого суб'єкта, не протистоїть йому як зовнішня, незалежна від нього сила, а, навпаки, зливається з ним, утворюючи єдність самототожного суб'єкт-об'єкта. Творча інтуїція, надсвідомість виступає тим самим як зняття властивої праці зовнішньої доцільності, яка свого часу прийшла на зміну інстинктам, що регулюють поведінку тварин. Органічна матерія піднімається над неорганічною, жива природа підноситься над неживою, складні організми – над найпростішими, людина над тваринами, складна праця над простою, творчість над працею.

В оцінці ступеня розвитку цієї тенденції творчої трансформації людської діяльності, однак, не повинно бути жодного «забігання вперед». Для цього треба постійно враховувати, що тривалий історичний процес творчої трансформації людської діяльності ще тільки-но починається, і сьогодні починають виявляти лише перші ознаки цього історичного переходу.

1.2. ЕКОНОМІЧНИЙ ЕФЕКТ ТВОРЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.

К.Маркс розглядав творчість як загальну працю. У 1-му томі «Капіталу» він писав: «...Слід розрізняти загальну працю та спільну працю. Та та інша відіграють у процесі виробництва свою роль, кожна із них переходить в іншу, але між ними існує також відмінність. Загальною працею є всяка наукова

праця, будь-яке відкриття, будь-який винахід. Вона визначається частиною кооперацією сучасників, частиною використанням праці попередників. Спільна праця передбачає безпосередню кооперацію індивідуумів» (78, с.116). Як бачимо, тут категоріально розмежовується, з одного боку, спільна праця, характерна для матеріального виробництва, і з іншого боку, творчість як загальна праця, яка передбачає зовсім інший, специфічний вид кооперації – не тільки кооперацію сучасників, а й кооперацію з попередніми поколіннями, тобто особливий вид кооперації, не обмеженої часом та простором. Кожен вчений, незалежно від масштабів і значення свого особистого внеску у загальну працю, виступає, за словами Ісаака Ньютона, як «карлик, що стоїть на плечах велетнів» у тому сенсі, що він спирається на загальну працю своїх попередників.

Однак, висунувши ідею загальної праці як іманентної творчості специфічної соціальності, не обмеженої часом та простором, К.Маркс не розвинув далі цей перспективний методологічний підхід до розуміння творчої діяльності. Концепція загальної праці як специфічної творчої соціальності набула розвитку лише у XX та XXI ст. в зв'язку з концепцією суб'єкт-суб'єктних відносин, іманентних творчості як загальній праці. Ця концепція розглядає процес творчості як спілкування між суб'єктами та показує, що творча взаємодія проходить за принципом «суб'єкт-суб'єкт». При цьому суб'єкт пізнання характеризується як такий суспільний за своєю сутністю суб'єкт, який виявляється у його відносинах індивіда до інших індивідів. Іманентна логіка творчості міжсуб'єктна і заснована на міжсуб'єктних відносинах. Необмежена широта суб'єкт-суб'єктних відносин виступає як ключ до свободи кожного окремого індивіда, оскільки, стаючи необмеженим спадкоємцем всього досвіду людства, індивід отримує можливість співіснувати далеко за межами того, що відбувається навколо нього «тут і тепер».

Хоча загальна праця може проникати всередину матеріального виробництва, все-таки її сутність у всій чистоті і повноті розгортається в іншій сфері. У сфері

загальної праці невичерпні проблемні завдання розвитку та вдосконалення самої людини вже не тільки не заперечуються і не редукуються до уречевлених цілей, а й виходять на належне їм перше місце. При всіх інших типах соціальних зв'язків, у всіх їх модифікаціях всяке спілкування є спілкуванням індивідів за певних матеріальних умов, а не спілкуванням індивідів як індивідів. Цим загальна праця радикально відрізняється від будь-якої іншої праці. Вона створює саме таку взаємну спільність між суб'єктами, де кожен, відтворюючи себе як унікальну особистість, не заслонений умовами об'єктно-речового порядку. У сфері загальної праці всі вступають у спілкування як індивіди, як особистості, як самостійні суб'єкти, а не як персоніфікатори будь-яких відчужених від них суспільно-виробничих відносин. Тому спільність ця і є у повному сенсі міжсуб'єктна спільність, яка передбачає безпосередньо міжсуб'єктні відносини. Інші соціальні зв'язки виступають у порівнянні з цим зв'язком як лише односторонні, абстрактні. Вони представляють більш-менш мінливі (навіть ірраціонально-превратні) форми непрямого, опосередкованого здійснення цього в собі самом вкоріненого зв'язку. Тільки цей безпосередній зв'язок адекватний суб'єкт-суб'єктній діалектиці становлення та розвитку творчого суб'єкта в процесі загальної праці, який треба розглядати в контексті об'єктивної діалектики історичного процесу. Діалектика якраз і передбачає «згортання» загально-універсального в одинично-унікальному, так само як і «розгортання» одиничного, індивідуального до загальної творчої співпричетності іншим суб'єктам. На противагу товарному виробництву у сфері загальної праці не відбувається редукції складної праці до простої, тобто редукції високого — до нижчого як його еталона, редукції невичерпно багатой творчості — до чогось нетворчого.

«Суб'єкт-об'єктна» концепція творчості як загальної праці підкреслює найважливішу особливість наукових знань як феноменів культури, пов'язану з тим, що їх можна творчо освоювати, але не можна споживати. У сфері загальної праці «пиріг» благ, що підлягають освоєнню, не зменшується, а, навпаки, зростає і якісно розвивається в міру його «поїдання».

Фундаментальна закономірність сфери загальної праці у цьому, що, чим більше «їдків» і чим активніше вони «їдять», тим більше зростає «пиріг», створений загальною працею. Причину цього є те, що творча діяльність, що лежить по той бік матеріального виробництва, пов'язана не так зі споживанням обмежених матеріальних ресурсів, як із творчим освоєнням попередніх феноменів культури. Цінність результатів творчості як культурних феноменів тим вища, чим більше людей вступають у суб'єкт-суб'єктний діалог з автором, його діяльністю, її результатами та використовують їх для подальшого розвитку своєї творчої діяльності. Суспільне визнання наукових результатів відбувається в процесі суб'єкт-суб'єктного діалогу, що утворює зміст категорії співтворчості. Це феномен со-творчості, пов'язаний з можливістю отримання в процесі обміну діяльністю продукту праці іншої людини без відчуження свого продукту. Така невідповідність законам ринку обумовлена тим, що для сфери загальної праці не характерне споживання товару, що супроводжується його знищенням. На відміну від товарного обміну у процесі такого суб'єкт-суб'єктного діалогу цінність не тільки зберігається, відтворюється, а й може збільшуватися у разі, якщо отримані результати є основою подальшої творчості інших людей. Виходячи з цього, політична економія послідовно протиставляє загальну працю приватній власності та товарному виробництву, яке передбачає еквівалентний обмін та взаємне відчуження результатів праці.

Приватна власність характеризується не кількістю суб'єктів (якщо один, то вона приватна, а якщо багато, то не приватна), а частковою природою самого багатства, яким вони розпоряджаються, тобто наявністю чітких кордонів між своїм та чужим (те, що належить одному чи декільком особам, неспроможне належати іншим). Виходячи з того, що принципом приватної власності виступає розподіл власності на частини, можна показати, що саме цей принцип і породив мрію про рівний розподіл, втілену в ранніх соціалістичних і комуністичних утопіях. Саме тому К.Маркс в «Економічно-філософських рукописах 1844 року» розглядав грубо-зрівняльний комунізм як суспільство асоційованої приватної власності. Справді суспільною є власність кожного не

на певну частину, а на все суспільне багатство. У цьому він бачить формулу суспільної власності: вона передбачає не розподіл багатства, а можливість його присвоєння кожним. Прикладом такої суспільної власності вважається наука як загальну працю. Її не можна приватизувати, поділивши на частини, що належать різним особам. Нариклад, можна приватизувати електростанцію, але не можна приватизувати теорію електрики. Виступаючи в якості загальної праці, наука за своєю природою належить всім і кожному, будучи загальним надбанням і предметом справді суспільної власності. У більш широкому значенні як адекватний об'єкт суспільної власності виступає культура в цілому.

Чим більше розвиваються наука і культура, тим глибше підриваються об'єктивні підстави економічної відокремленості людей друг від друга, яка юридично виявляється у приватній власності. Цей процес підриває найважливішу аксіому неокласичної теорії про обмеженість ресурсів, що протистоїть безмежності потреб. Поступово головними стають не обмежені ресурси, а новий тип «ресурсів» - загальні культурні цінності, які втрачають властивість обмеженості. Ці «ресурси» необмежені та не можуть бути знищені, вони можуть бути «споживані» як завгодно широким колом осіб і протягом як завгодно тривалого періоду часу.

Відомий математик А. Пуанкаре виділяв у процесі наукової творчості чотири етапи: підготовка, інкубація, осяяння, завершення. На першому та четвертому етапах переважає діяльність свідомості, на другому та третьому – несвідомих компонентів психіки. Тим самим було центральні моменти у науковому відкритті він пов'язує саме з неконтрольованою роботою психіки. Осяяння часом настає тоді, коли свідомі компоненти мислення ослаблені чи повністю вимкнені. Це не означає, що відкриття за своєю природою є випадковим. Адже воно передбачає насамперед етап підготовки, покликаний створити «евристичну ситуацію», зафіксувати увагу на нових даних, вловити їхню суперечність із існуючою теорією.

Тільки свідомість може поставити проблему, дати загальний напрямок пошуку. Але потім відбувається зовсім інше. У роботу включається зовсім інший тип мислення, не той звичний, який пов'язаний з чітко завершеною знаковою системою, пристосованою для зовнішньої комунікації. Творчість вимагає більш гнучких форм мислення. «Слова повністю відсутні в моєму розумі, коли я думаю, - стверджує французький математик Ж. Адамар, - замість слів розум користується плямами невизначеної форми» (Адамар Ж. Дослідження психології процесу винаходу в галузі математики. - с.23).

А.Пуанкаре, вибачаючись за грубість метафори, пропонує представити компоненти несвідомого як «атомів», які на початок розумової роботи перебувають у нерухомому стані, ніби вони прикріплені до стіни. Початкова свідоміша робота на стадії підготовки, що концентрує увагу на проблемі, наводить ці «атоми» у рух. Після цього відпочиватиме лише свідомість, для несвідомого розумового процесу відпочинок буде здається – робота «атомів» не припиниться, доки не виявиться рішення. "Після того імпульсу, який їм було повідомлено з нашої волі, атоми більше не повертаються у свій початковий нерухомий стан, вони вільно продовжують свій танець". Творчість передбачає вибір, відкидає невідповідні варіанти, але цей вибір не формально раціональним, а несвідомим, і він не свідомим зіставленням витрат і результатів, а почуттям наукової краси. А.Пуанкаре категорично стверджує: хто позбавлений цього почуття, ніколи не стане справжнім винахідником (Пуанкаре А. Математичне творчість. - с. 17-20).

Саме в цьому сенсі слід розуміти парадоксальне на перший погляд формулювання Л. Мамфордом свого дослідницького завдання. «Я спробував, - пише Л.Мамфорд, - пройти іншим, нещодавно прокладеним шляхом: простежити широку смугу ірраціональності, червоною ниткою проходить через всю історію людини, всупереч відчутної функціональної раціональності, успадкованої людиною від тварин. У порівнянні з іншими антропоїдами

можна без будь-якої іронії послатися на вищу ірраціональність людини» (Мамфорд Л., с.19).

Такий підхід до розуміння творчого мислення протилежний раціоналізму Нового часу. Раціоналізм тієї епохи припускав суворе, що не залежить від людини відповідність між порядком ідей і порядком речей. Спіноза вважав людський розум якимось «духовним автоматом», що працює як би за заздалегідь заданою або, як говорив Лейбніц, «передвстановленою» програмою. Залишалося незрозумілим, звідки в такому разі беруться помилки. Декарт намагався відповісти на це питання, стверджуючи, що джерело оман корениться у вільній волі. Чим більше людина підпорядковується усвідомленій необхідності, тим менше вона робить помилок. Отже, правильність знання, за Декартом, передбачає пасивність мислення.

Вчення Канта про активність свідомості та інтелектуальної інтуїції різко переломило цю гносеологічну тенденцію. Кант знаходить у людському інтелекті вже готову конструкцію, складену з апріорій та категорій. Це ще не саме наукове знання, а лише його можливість. Такі самі можливості відкривають, з іншого боку, і досвідчені дані. Кант розглядає їх як свого роду цеглу, яку потрібно вкласти в осередки апріорної конструкції. Активним учасником цього мислительного будівництва Кант вважає продуктивну уяву. Інтелект, за Кантом – вільний художник. У зв'язку з цим А.Гулига наводить характерний вислів «темні уявлення», що міститься у конкурсній роботі Канта. «Розум найбільше діє у темряві..., - писав Кант, - темні уявлення виразніше ясних» (Гулига А. Кант – с.112). Оскільки творча діяльність уяви обумовлена, з одного боку, готовими конструкціями – категоріями, а, з іншого, готівковим будівельним матеріалом. брут – емпіричними даними, уяву створює не повітряні замки, а міцний будинок науки. Тому продуктивна уява – не порожні фантазії. У визнанні цього сходяться навіть такі протилежності як німецький ідеалізм Фіхте, Шеллінга та Гегеля, з одного боку, та критичний раціоналізм К.Поппера – з іншого

К.Поппер, наприклад, приписує походження гіпотез лише інтуїції. Попперовський учений висуває теорії, та був їх перевіряє. Але при цьому питання про те, як йому вдається висунути гіпотезу, лежить за межами логіки пізнання. Поппер чітко розрізняє появу ідеї та її перевірку. Він вважає, що логіка має право ігнорувати питання про те, як виникають теорії.

Як свідчать нові психологічні дослідження, навіть на рівні органів чуття людська психіка активна. Замість автоматичного фотографування навіть тут відбувається дуже своєрідний творчий процес. Таким чином, інтерпретація наукової творчості А.Пуанкаре знаходиться у руслі розвитку сучасної евристики.

Важко утриматися від політико-економічної асоціації, яку викликає інтерпретація А.Пуанкаре, що виділяє у творчому процесі чотири послідовні етапи. З них лише вихідний і завершальний відносяться до діяльності свідомості, а два центральні, найбільш «продуктивні» етапи, що утворюють ядро творчого процесу, відбуваються у сфері несвідомого. Чи не так це чимось нагадує знамениті Марксові три стадії кругообігу капіталу? Перша і третя з них відбуваються у сфері обігу і тому є формальними метаморфозами капіталу, що змінюють лише його функціональну форму. На першій стадії грошова форма капіталу змінюється продуктивною, але в третій стадії капітал із товарного знову перетворюється на грошовий. Навпаки, друга стадія кругообігу капіталу протікає "в надрах виробництва" і тому утворює реальний метаморфоз капіталу, оскільки саме тут, "в надрах виробництва" відбувається, за Марксом, таїнство збільшення вартості за рахунок створення додаткової вартості.

Так само на стадії інкубації і осяяння, які у сфері несвідомого, відбувається приріст знання з допомогою освіти нового знання. Саме це нове знання зрештою відкриває можливості для багато чого з того, що Й.Шумпетер називає новими комбінаціями факторів виробництва. Тим самим нове знання виводить економічну систему зі стану рівноваги, якщо припустити, що до цього вона

знаходилася в рівноважному стані. Якщо ж говорити про реальну систему, що динамічно розвивається, подібну до сучасного високорозвиненого виробництва, то вірніше буде сказати, що нові можливості прагнуть ще далі відштовхнути її від рівноважного стану.

Щоправда, ринковий механізм постійно прагне наблизити економіку до стану загальної рівноваги. Але це вдається йому лише тією мірою, якою економічне поведінка індивідуальних суб'єктів ґрунтується на раціональному виборі. Не випадково весь грандіозний будинок неокласичної теорії будується, виходячи з умови повної раціональності економічних суб'єктів, що означає попросту кажучи, що вони про все знають. Неокласика по суті спрямована на те, щоб показати, як раціональний вибір індивідуальних суб'єктів оптимізує стан ринкової системи в цілому, тобто веде до загальної економічної рівноваги.

Таким чином, якщо укладений у творчості надсвідомий початок є кінцевим джерелом «левової частки» тих нерівноважних імпульсів, які відхиляють сучасну економіку від рівноважного стану, то, з іншого боку, формальна раціональність економічного вибору індивідуальних суб'єктів породжує протилежну тенденцію, наближаючи ринкову систему рівноваги.

Ми бачили, що А.Пуанкаре розглядав інтелект не стільки як свідомість, скільки як сферу несвідомого, в якій і відбувається інкубація нового знання, яке «виштовхується потім у сферу свідомості на стадії осяяння». Інтелект цим передбачає вихід межі формально раціонального вибору. Тепер ми виявляємо, що ця «двоповерхова» структура людського інтелекту надає і відповідно подвійний, суперечливий вплив на економічну систему: сфера надсвідомості породжує творчі імпульси, що відхиляють систему від рівноваги, а сфера розуму за допомогою формально раціонального вибору індивідуальних суб'єктів цього стану.

Причому сила впливу верхнього, другого «поверху» постійно нарастає. Чим більше сучасна високорозвинена економіка перетворюється на економіку інтелекту, тим більше посилюється вплив на неї сфери надсвідомого, що служить джерелом творчих імпульсів, і, отже, того процесу розвитку, що викликається ними в кінцевому рахунку, який Й.Шумпетер називав «творчим руйнуванням».

Тим часом неокласика через свої методологічні передумови здатна більш-менш адекватно відобразити лише одну ст. орону цього двоїстого за своїм змістом процесу економічного розвитку, що передбачає зіткнення та боротьбу двох протилежних тенденцій, одна з яких відводить економіку від рівноважного стану, а інша - прагне повернути його. Неокласика відображає другу з цих тенденцій, пов'язану з формально раціональним вибором, та й те, як показали представники неоавстрійської школи, не зовсім адекватно, оскільки вся увага фіксується на стані рівноваги, а не на процесі руху до нього. Виходячи з неокласичного припущення про формально повну раціональність економічного вибору, можна описати

лише ідеальний стан загальної рівноваги, що є кінцевим пунктом конкурентно-ринкового процесу. Але, як показали неоавстрійці, і, зокрема, Й.Кірцнер, ця методологічна передумова зовсім не підходить для відображення ринкового процесу наближення економіки до ідеального рівноважного стану.

Ще менше такий постулат формально повної раціональності придатний для відображення першої з двох протидіють один одному тенденцій, тобто тенденції, що відводить від рівноваги. Цей постулат призначений для опису рівноважного стану, що базується на формально раціональному виборі економічних суб'єктів. Навпаки, для адекватного опису руху, що веде від цього стану і пов'язаного з творчим, необхідний інший підхід. Якщо постулат формально повної раціональності пов'язані з методологічним індивідуалізмом

у його неокласичному варіанті, то аналіз антирівноважного ефекту творчого процесу передбачає підхід із позицій методологічного персоналізму.

Методологічний індивідуалізм неокласики виходить із формально раціонального суб'єкта, що здійснює економічний вибір. Методологічний персоналізм, навпаки, означає у разі перенесення акценту з вибору творче створення йому нових особистісних можливостей, тобто попередній вибору процес, котрій однієї лише голої формальної раціональності, нехай навіть бездоганно повної, вже недостатньо.

У цьому сенсі методологічний персоналізм є діаметральною протилежністю методологічному індивідуалізму неокласики. Взяті разом вони утворюють своєрідну єдність протилежностей, оскільки персоналістський підхід доповнює, але аж ніяк не відкидає неокласичний індивідуалізм, призначений для опису того рівноважного стану, від якого економічна система має тенденцію віддалятися під впливом творчої діяльності. Завдяки такому «розподілу праці» персоналістський підхід має органічно увійти до методології сучасної економічної теорії як одного з інструментів аналізу економічного розвитку. У той же час неокласична концепція формально раціонального вибору більше підходить для опису не розвитку, а, навпаки, стаціонарного функціонування економіки, тобто того, що Шумпетер у своїй «Теорії економічного розвитку» називав господарським кругообігом.

Схема господарського кругообігу у Й.Шумпетера є нічим іншим, як вербальним викладом моделі загальної економічної рівноваги Леона Вальраса. У межах господарського кругообігу підтримується рівність цін витрат. Тому тут немає місця прибутку або, точніше, тієї різниці між ціною та повними витратами, яка мовою сучасної мікроекономіки називається економічним прибутком. Однак нові комбінації факторів виробництва виводять економічну систему із цього летаргічного стану. Це в тому, що ціни товарів, створених у вигляді нових комбінацій чинників виробництва, перевищують витрати, створюючи цим прибуток підприємців.

Й.Шумпетер розглядав капіталізм не як спосіб виробництва, а як спосіб розвитку, а капітал і прибуток – як породження цього розвитку. За Шумпетером, у межах господарського кругообігу немає ні прибутку, ні капіталу. Капітал виникає лише у зв'язку з новими комбінаціями, які приносять підприємцю прибуток. Таким чином, капітал у Шумпетера виявляється пов'язаний із прибутком, але зовсім не так, як у Маркса, який пов'язував його з виробництвом додаткової вартості. У Шумпетера він пов'язаний з прибутком не через посередництво капіталістичної експлуатації, а через посередництво капіталістичного розвитку. Розуміюваний таким чином прибуток охоплює лише ту частину Марксової «додаткової вартості», яку Маркс називав «надлишковою додатковою вартістю». Надлишкова додаткова вартість утворює додатковий прибуток, тобто надприбутки, аналогічні в деякому сенсі сучасному поняття економічного прибутку.

Якщо логічно дотримуватися такої шумпетеріанської, динамічної інтерпретації капіталу, то сфера творчості повинна грати в моделі економічного розвитку приблизно таку ж роль «реального метаморфозу капіталу», яку в Марксовій концепції кругообігу капіталу відіграє стадія виробництва, на якій і створюється вся «додаткова вартість». Адже створення нових можливостей – це і є створення нової чи, якщо завгодно, «додаткової» альтернативної вартості. При такому персоналістському підході первинні джерела економічного прибутку, що отримується технологічними лідерами, слід шукати в кінцевому рахунку в надсвідомих компонентах творчої діяльності, використання результатів якої відкриває можливості для «творчого руйнування», що завершується підприємцями. Отже, якщо прийняти динамічну концепцію капіталу, його «реальний метаморфоз» слід зарахувати передусім до сфери творчої надсвідомості, де й зароджуються джерела економічного прибутку технологічних лідерів.

Навпаки, виробництво, що розглядається в рамках Шумпетерівського господарського кругообігу, тобто по суті в стані загальної економічної

рівноваги, на противагу виробництву в Марксовій теорії кругообігу капіталу, виступає як виключно «формальний метаморфоз», оскільки тут не відбувається збільшення вартості. Справа обмежується тим, що ресурси трансформуються на товари, ціни яких відповідають витратам виробництва.

Економічний ефект творчої діяльності полягає насамперед у цьому, що її вплив прагне віддалити економіку стану рівноваги. При цьому категорія «додаткової» альтернативної вартості якраз і висловлює цей не лише нерівноважний, а й антирівноважний ефект творчої діяльності. Адже стан загальної рівноваги передбачає рівність цін витрат, які розуміються саме як альтернативні витрати або, що те саме, альтернативна вартість. Цей стан логічно виключає існування додаткової альтернативної вартості. «Додаткова» альтернативна вартість постає як міра відхилення стану рівноваги, викликаного результатами творчості.

У зв'язку з цим антирівноважним ефектом, що виражається «додатковою» альтернативною вартістю, стає цілком очевидним, що науково-технічна творчість, якщо розглядати його як фактор виробництва, виявляється не настільки універсальним ресурсом, як три класичні фактори. Поява нових результатів наукових досліджень, придатних для практичного використання, «виштовхує» економіку з безтурботного стану рівноважної «нірвани», якщо навіть припустити, що вона перебувала в ньому. Ця найважливіша особливість різко відокремлює наукову творчість від трьох універсальних чинників виробництва, які у будь-якій економічній ситуації.

Однак науково-технічна творчість не є єдиним у своєму роді фактором виробництва, що має ту істотно важливу особливість, що він абсолютно несумісний із ситуацією загальної рівноваги. Аналогічну особливість має і інший фактор виробництва, який і раніше, звичайно, мав на увазі, залишаючись проте при цьому в тіні. Йдеться про підприємництво.

1.3.Елементи творчості та ринкові відносини.

Протягом усієї попередньої капіталізму історії ми спостерігаємо, з одного боку, рідкісні сплески творчої діяльності, з другого – трудову рутину. Але якою б рідкісною не була творча діяльність, випадки її активного на економіку були ще більшою рідкістю. Це стосується навіть Стародавню Грецію. «Не потребує особливих доказів той факт, - зазначає О.Шпенглер, - що людина античності у своєму евклідовому оточенні була налаштована вороже до техніки. Якщо під античною технікою розуміти щось таке, що рішуче перевершує широко поширені вміння мікенського періоду, то можна сказати, що ніякої античної техніки не існує »(Шпенглер О., с.662-663).

У цьому сенсі нова ситуація була зовсім іншою. Тепер ці види людської діяльності не просто співіснують паралельно один з одним. Вони дедалі тісніше взаємодіють між собою. Новим тут і те, що й поділ доповнюється тепер з'єднанням. Таке поєднання притаманне лише капіталізму.

Першим досягненням науки, що означало переворот у техніці виробництва, була парова машина, яку її сучасники не випадково називали «філософською», тобто науковою. Парова машина Дж. Уатта як використовувала досвід попередників, а й була плодом наукової думки. Це було перше технічне досягнення в історії людства, яке не могло бути отримане емпірично. Однак у своїй технічні досягнення промислової революції були результатом емпіричних зусиль, а чи не матеріалізацією наукових теорій. Хоча успіхи механіки XVII століття відіграли значну роль у створенні перших машин, все ж таки ці машини були в основному справою рук малоосвічених практиків - великих у своїй справі, але майже не мали контактів з наукою. Так були винайдені, наприклад, прядильні машини (Дж. Харгрівс, Р. Аркрайт - Т. Хайс, 1768), механічний ткацький верстат (Е. Картрайт, 1785, токарний верстат (Г.

Модслі, 1797), а також створено виробництво кам'яновугільного коксу, сталі тощо. цей період практична віддача науки була меншою, ніж її збагачення технічним досвідом. Як зазначав Дж. Бернал, кінець XVIII століття в Англії «знаменує епоху динамічної рівноваги техніки та науки, перехідний етап між періодом, коли науці доводилося більше вчитися у промисловості, ніж давати їй, та періодом, коли промисловість стала майже повністю спиратися на науку» (10, с.294).

Ще Адам Сміт зауважив, що «значна частина машин, що вживаються в тих мануфактурах, де проведено найбільший поділ праці, була спочатку винайдена простими робітниками, які, будучи зайняті кожен якоюсь дуже простою операцією, природно, докладали своїх зусиль до того, щоб знайти більш легкі та швидкі способи їх виконання». У зв'язку з цим він наводить характерний приклад винаходу, зробленого хлопчиком-підлітком. «До перших парових машин постійно приставлявся підліток для того, щоб поперемінно відкривати та закривати повідомлення між котлом та циліндром залежно від піднімання та опускання поршня. Один з цих хлопчиків, який любив грати зі своїми товаришами, помітив, що, якщо прив'язати мотузку від рукоятки клапана, що відкриває це повідомлення, до іншої частини машини, клапан відкриватиметься і закриватиметься без його допомоги, і це дозволить йому вільно бавитися з товаришами. Таким чином, одне з найважливіших поліпшень, зроблених у паровій машині з того часу, як вона була винайдена, було придумано підлітком, який хотів скоротити свою власну працю» (Сміт А., с.84).

Водночас О.Сміт зазначає, що деякі вдосконалення були зроблені «теми, кого називають вченими чи теоретиками, професія яких полягає не у виготовленні будь-яких предметів, а у спостереженні навколишнього і які через це спроможні комбінувати сили найбільш віддалених один від одного друга та несхожих предметів» (там же). За часів Сміта цей фактор технологічного розвитку ще не мав вирішального значення. І те, що Сміт,

незважаючи на це, його все-таки зазначив, зайвий раз свідчить про його прозорливість, яка дозволила йому зазирнути в майбутнє, оскільки повною мірою це джерело нововведень виявило себе лише більш ніж через сто років – наприкінці XIX – початку XX століття під час так званої електротехнічної революції.

Вирішальними елементами «електротехнічної» революції кінця XIX – початку XX століть була зміна енергетичної основи промислового виробництва та створення нових галузей та виробництв вже на переважно науковій основі. Якщо вихідним пунктом промислового перевороту XVIII-XIX століть стало запровадження нових робочих машин у текстильній промисловості, тепер вирішальні технічні зрушення відбуваються у сфері машинобудування і виявляються у створенні системи машин з урахуванням електропривода.

Перехід промислових підприємств до масового безперервного виробництва вимагав переведення системи машин окремого підприємства на новий двигун. Таким двигуном став електропривод (електромотор), забезпечений відповідною передачею від генератора електроенергії. Створення електроприводу означало революцію в машинобудуванні, що знаменує остаточне завершення переходу промислового виробництва на новий щабель технологічного розвитку.

Якщо перший ступінь був пов'язаний переважно з емпіричним шляхом розвитку технології, то для другого характерно вже все вплив науки, що посилюється, на виробництво, Однак цей вплив тут ще є непрямим у тому сенсі, що воно опосередковується елементами основного капіталу - перш за все машинами і обладнанням. На цьому щаблі технологічного розвитку капіталізм перебував до другої половини XX століття, коли науково-технічна революція справді перетворила науку на «безпосередню продуктивну силу суспільства». Сформувався єдиний потік – від наукової ідеї через науково-

технічні розробки та дослідні зразки до нових технологій та виробництва нової чи вдосконаленої продукції.

Таким чином, у технологічному розвитку капіталістичного виробництва можна виділити такі етапи:

- 1.Машинна техніка створюється в основному емпірично без участі або за епізодичної участі науки;
- 2.Наука надає опосередкований, опосередкований машинною технікою вплив виробництва;
- 3.Наука безпосередньо поєднується з виробництвом.

Сучасна, третя щабель технологічного розвитку капіталізму протилежна за змістом першого щаблі, де промислове виробництво розвивалося ще саме собою, щодо незалежно наукових досліджень.

Перехід капіталізму на другий ступінь свого технологічного розвитку означає, що період емпіричного саморозвитку виробництва змінюється періодом, коли наука починає надавати сильний вплив на зміст, характер та ефективність виробництва, але на даному етапі цей вплив ще опосередковується такими елементами основного капіталу, як машини та обладнання.

І, нарешті, для третього ступеня технологічного розвитку капіталізму характерне безпосереднє поєднання науки з виробництвом і на цій основі - глибинні зрушення у виробництві, що змінюють не тільки весь його вигляд, але і сам спосіб технологічного розвитку, що здійснюється тепер за допомогою науково-технічного прогресу. Саме на сучасному щаблі технологічний розвиток виступає як науково-технічний, оскільки лише на цьому щаблі науковий та технічний прогрес поєднуються в єдиному потоці інновацій. Отже, науково-технічний прогрес постає як специфічний спосіб технологічного розвитку, характерний сучасного виробництва.

Таким чином, у другій половині ХХ століття це поглиблене поєднання протилежних типів людської діяльності переходить на новий, більш високий ступінь історичного розвитку, невідомий не лише за часів Маркса, а й за часів Шумпетера. Це змушує дещо інакше поглянути на капіталізм. Тепер, коли науково-технічна революція відкрила його нові грані, колишні інтерпретації природи капіталізму неминуче виявляються дещо односторонніми.

В останні десятиліття ХХ століття капіталізм довів, що на нього взагалі недостатньо дивитися лише з одного певного боку. Яким би проникливим не був цей погляд, він не здатний відобразити внутрішню природу капіталізму саме тому, що ця природа є по своїй суті глибоко двоїстою, синергетичною.

У міру того, що відбувається у нас на очах зрощування науково-технічної творчості з економічною діяльністю стає все більш очевидним, що капіталізм через свою двоїсту природу потребує не одностороннього, а двостороннього визначення, що виражає єдність раніше роз'єднаних протилежних за своєю внутрішньою природою типів людської діяльності. Напрошується єретичне питання: а можливо саме в цьому поєднанні двох принципово протилежних почав якраз і полягає справжня, ще, можливо, природа капіталізму, що не розкрилася до кінця?

Технологічний прогрес стає провідним чинником економічного розвитку, отже поступово поняття економічного та технологічного розвитку дедалі більше зближуються і сьогодні їх вже не завжди можна розмежувати, хоча, звісно, економічний розвиток залишається дещо ширшим поняттям. Технологічний розвиток завжди означає в той же час і економічний розвиток, хоча економічний розвиток не завжди може бути безпосередньо пов'язаний з прогресом технології. Для розуміння цієї різниці достатньо звернутися до класичної класифікації нових комбінацій, запропонованої Й.Шумпетером у «Теорії економічного розвитку».

Таким чином, капіталізм постає як ринкова економіка, поєднана з науковою та технічною творчістю і завдяки цьому отримала здатність до безпрецедентно швидкого розвитку. Капіталізм – це як ринкова економіка і взагалі як економіка. Категорія "капіталізм" більш ємна. Щоб висловити його двоїсту природу, вона має логічно охоплювати як саму економіку, а й її технологічний розвиток. Така інтерпретація капіталізму не лише логічно, а й історично правомірної, оскільки історично докапіталістична ринкова економіка остаточно перетворюється на зрілий капіталізм лише тоді, як вона стає формою технологічного розвитку, що відбувається з урахуванням використання наукових і технічних результатів.

У цьому сенсі капіталізм справді постає як єдність протилежностей. Саме цей рух протиріччя між двома способами зв'язку витрат і результатів і надає йому іманентного динамізму, що дозволяє розглядати капіталізм у шумпетеріанському дусі не стільки як спосіб стаціонарного функціонування, скільки як спосіб технологічного розвитку економіки. Саме цей динамізм, цей безперервний шторм творчого руйнування і відрізняє капіталізм від докапіталістичних форм ринкової економіки. Саме це й дозволяє вважати його вищим ступенем ринкової економіки, що відкриває безмежні можливості технологічного розвитку. Його технологічний розвиток народжується не з роздвоєння єдиного, а, навпаки, з'єднання тих протилежних почав, які раніше були роз'єднані і існували практично окремо одне від одного в паралельних світах, що історично не перетинаються один з одним.

Стаціонарне функціонування ринкової системи хоч і важко охопити відразу одним поглядом, але ми принаймні знаємо, що тут уже все розкладено по полицях неокласикою. Це дозволяє нам уявити відразу кінцевий підсумок цього функціонування – стан загальної економічної рівноваги, у якому витрати та результати економічної діяльності повністю збігаються. Ми «зрізаємо кут» і завдяки цьому заощаджуємо зусилля. У цій «економії мислення» безперечна заслуга неокласики.

Але неокласика мало що може запропонувати нам для того, щоб уявити собі процес технології. чеського розвитку. Здавалося б, для цього більше підходить Маркс з його діалектикою продуктивних сил і виробничих відносин, хоча в даному про синергетичному поєднанні двох протилежний почав у процесі технологічного розвитку, а не поділ суспільства на протилежні класи.

Теорія економічного розвитку Шумпетера позбавлена опису класових антагонізмів. Але якщо Маркс поєднує в одній особі капіталіста і підприємця, то Шумпетер так само апіорно поєднує в одній особі підприємця і новатора, тим самим взагалі оминаючи проблему поєднання в процесі технологічного розвитку протилежних сфер людської діяльності. Звичайно, Шумпетер стоїть ближче до Маркса, ніж представники неоавстрійського спрямування, налякані марксизмом та соціалізмом. Але в цьому випадку він веде себе як справжній вихованець австрійської школи. Шумпетер начебто боїться визнати навіть не боротьбу, а очевидний факт єдності протилежностей, що кидається в очі, не кажучи вже про те, щоб розглядати цю єдність як джерело економічного розвитку. Йдеться про протилежні сфери людської діяльності, які капіталізм стягує в один вузол, набуваючи завдяки цьому безпрецедентного технологічного динамізму.

Якщо ця боязнь протиріч і протилежностей завадила Шумпетеру поглибити своє розуміння економічного розвитку, то тоді говорити про «неоавстрійців» – Хайєка, Мізеса, Кірцнера, які взагалі прагнуть по можливості замінити поняття економічного розвитку поняттям ринкового процесу. Від сучасної економічної теорії чекати особливо корисних підказок у разі не доводиться. Вона не може запропонувати нам такий же чіткий, об'ємний, майже відчутний образ, який дає нам неокласична модель загальної економічної рівноваги для того, щоб наочно уявити кінцевий результат стаціонарного функціонування ринкової системи.

Щоправда, у цьому випадку на допомогу приходить наш практичний досвід. Ми можемо цілком відчутно уявити собі і не тільки уявити, а й у прямому сенсі

помацати руками і навіть використовувати у своєму повсякденному житті уречевлені результати процесу технологічного розвитку. Більше того, ми навряд чи здатні обійтися без них. Оскільки постійно змінюються, вдосконалюються, оновлюються ці продукти, ми можемо наочно судити про динамізм цього процесу. Але ми не можемо так само предметно і відчутно уявити собі внутрішні пружини цього динамізму. Ми не можемо це зробити навіть з тим ступенем наочності, який забезпечує модель загальної економічної рівноваги, що дозволяє більш-менш чітко уявити образ стаціонарного функціонування ринкової системи. І це проблема не лише нашої індивідуальної уяви. Вона породжена перш за все тим, що сучасна економічна теорія явно відривається від реальної динаміки технологічного та економічного розвитку, будучи не в змозі адекватно висловити її природу.

Проблему поєднання в процесі інноваційного розвитку таких протилежностей, як ринок та творчість, треба розглядати не так структурно, як генетично. Саме ступінь цього принципово нового, нечуваного насамперед єдності і утворює той головний критерій, за яким ми можемо судити про те, який щабель зрілості досяг капіталізму на кожному з даних етапів свого історичного розвитку.

1.4. ВИСНОВКИ З РОЗДІЛУ 1.

1. Політична економія категоріально розмежовує, з одного боку, спільну працю, характерну для матеріального виробництва, і з іншого боку, творчість як загальну працю, яка передбачає зовсім інший, специфічний вид кооперації – не тільки кооперацію сучасників, а й кооперацію з попередніми поколіннями, що означає особливий вид кооперації, не обмеженої часом та простором.

2. Концепція загальної праці як специфічної творчої соціальності набула розвитку у XX та XXI ст. в зв'язку з концепцією суб'єкт-суб'єктних відносин, іманентних творчості як загальній праці. Ця концепція розглядає процес

творчості як спілкування між суб'єктами та показує, що творча взаємодія здійснюється за принципом «суб'єкт-суб'єкт».

3. «Суб'єкт-об'єктна» концепція творчості як загальної праці підкреслює найважливішу особливість наукових знань як феноменів культури, пов'язану з тим, що їх можна творчо освоювати, але не можна споживати. Причиною цього є те, що творча діяльність, що лежить по той бік матеріального виробництва, пов'язана не так зі споживанням обмежених матеріальних ресурсів, як із творчим освоєнням попередніх феноменів культури.

4. Суспільне визнання наукових результатів відбувається в процесі суб'єкт-суб'єктного діалогу, що утворює зміст категорії співтворчості, пов'язаний з можливістю отримання в процесі обміну діяльністю продукту праці іншої людини без відчуження свого продукту. 5. Політична економія послідовно протиставляє загальну працю товарному виробництву, яке передбачає еквівалентний обмін та взаємне відчуження результатів праці.

6. Чим більше розвиваються наука і культура, тим глибше підриваються об'єктивні підстави економічної відокремленості людей друг від друга, яка юридично виявляється у приватній власності. Цей процес підриває найважливішу аксіому неокласичної теорії про обмеженість ресурсів, що протистоїть безмежності потреб, оскільки головними стають вже не обмежені ресурси, а новий тип «ресурсів» - загальні культурні цінності, які втрачають властивість обмеженості.

7. Нове знання відкриває можливості для багато чого з того, що Й.Шумпетер називає новими комбінаціями факторів виробництва і тим самим виводить економічну систему зі стану рівноваги. З іншого боку, ринковий механізм постійно прагне наблизити економіку до стану загальної рівноваги.

8. Неокласика через свої методологічні передумови здатна більш-менш адекватно відобразити лише одну сторону цього двоїстого за своїм змістом процесу економічного процесу, що передбачає зіткнення та боротьбу двох

протилежних тенденцій, одна з яких відводить економіку від рівноважного стану, а інша - прагне повернути до нього.

9. Для адекватного опису руху, пов'язаного з творчістю, що віддаляє економічну систему від рівноважного стану, необхідний інший підхід, який суттєво відрізняється від рівноважного підходу неокласики. У зв'язку з цим антирівноважним ефектом, стає цілком очевидним, що науково-технічна творчість виявляється не універсальним ресурсом, як три класичні фактори виробництва. а виступає як фактор розвитку виробництва.

10. У міру зрощування науково-технічної творчості з економічною діяльністю стає все більш очевидним, що капіталізм через свою двоїсту природу потребує не одностороннього, а двостороннього визначення, що виражає єдність раніше роз'єднаних протилежних за своєю внутрішньою природою типів людської діяльності, а саме – творчої і ринкової діяльності.

11. Це дозволяє розглядати капіталізм у шumpетеріанському дусі не стільки як спосіб стаціонарного функціонування, скільки як спосіб інноваційного розвитку економіки, виходячи з того, що цей динамізм, цей безперервний «шторм творчого руйнування» відрізняє капіталізм від докапіталістичних форм ринкової економіки.

Розділ 2. Методологічні основи теоретичного аналізу підприємництва та його ролі в процесі інноваційного розвитку економіки.

2.1. Теоретичні підходи до аналізу капіталістичного підприємництва та інноваційної конкуренції.

2.2. Капіталізм як спосіб інноваційного розвитку.

2.3. Історичні тенденції інноваційного розвитку у ХХІ столітті.

2.1.Теоретичні підходи до аналізу капіталістичного підприємництва та інноваційної конкуренції.

У попередньому параграфі було показано, що творчу і підприємницьку діяльність треба розглядати не як фактори виробництва, а як протилежні за своєю спрямованістю фактори розвитку, які виступають як єдність протилежностей, оскільки один з них має рівноважний, а інший - антирівноважний ефект. З одного боку, творче створення нових альтернативних можливостей відхиляє економіку від рівноважної моделі. З іншого боку, як показує І.Кірцнер, підприємництво, навпаки, наближає економіку до рівноваги (347, С.22-25).

Ця єдність протилежностей утворює об'єктивний зміст капіталістичного способу розвитку, який виступає як єдність, з одного боку, творчого створення нових альтернативних можливостей, а з іншого - їх підприємницького використання. Особливість капіталістичного способу розвитку полягає в тому, що нові «арбітражні» можливості отримання прибутку, про які пише І.Кірцнер, тут виникають не спонтанно, самі собою, не породжуються безпосередньо «сліпим» ринковим процесом і конкуренцією, аналогічно звичайним можливостям біржового арбітражу, а свідомо створюються в сфері творчої діяльності, головне призначення якої як раз і полягає в тому, щоб створювати нові альтернативні можливості.

Таке розуміння двоїстої природи капіталістичного способу розвитку частково перетинається з полемікою між Максом Вебером та Вернером Зомбартом про дух капіталізму. Макс Вебер визначав капіталізм як «таке господарювання, яке ґрунтується на очікуванні прибутку за допомогою використання можливостей обміну, тобто формально мирного придбання» [26, с 48]. Однак В.Зомбарт вважав, що веберовський підхід охоплює лише одну сторону капіталізму і капіталістичного духу. Він пов'язував цю сторону з буржуазним (бюргерським), міщанським духом, який вносить в капіталістичне господарювання такі цінності, як працьовитість, поміркованість і розважливість. Але це як би лише зворотна сторона

справжнього «капіталістичного духу», а на передньому плані, на думку В.Зомбарта, знаходиться «завоювання собі світу». [279, с. 71]. Обидві ці сторони в єдності утворюють тій душевний настрій, який, як вважає В.Зомбарт, і створив капіталізм. Це явний критичний натяк на Макса Вебера з його калькуляцією і раціональністю, яку він розглядав не як одну з протилежних сторін, а як саму сутність капіталістичного духу (278,с.117; 279, с. 201).

Що ж стосується Й.Шумпетера, то його розглянуту вище інтерпретацію капіталістичного способу розвитку не слід вважати остаточною. Вона може бути розвинена, зокрема, на основі більш повного врахування процесу творчого створення нових альтернативних можливостей.

Якщо І.Кірцнер розглядає підприємництво по суті як біржовий арбітраж (347, с.39-40), то Й.Шумпетер, навпаки, робить упор на новаторському типі підприємництва. У своїй теорії економічного розвитку Й.Шумпетер фактично з'єднує в одній особі підприємця і новатора, і це дозволяє йому приписувати підприємству антирівноважний ефект.

В протилежність Й.Кірцнеру, Й.Шумпетер, як уже зазначалося вище, починає побудову своєї теорії економічного розвитку з розгляду господарського кругообігу, тобто по суті Вальрасової моделі загальної рівноваги, дуже далекої від реальності. Не дивно тому, що підприємництво виступає у Й. Шумпетера як сила, що порушує стан такої ідеальної рівноваги.

Навпаки, І.Кірцнер бере економіку, вже віддалену від рівноваги і показує, що підприємництво, яке у нього фактично ототожнюється з ринковими силами, крок за кроком поступово наближає економіку до загальної рівноваги. У цьому сенсі вихідний пункт концепції І.Кірцнера є більш реалістичним, оскільки він передбачає недосконалість інформації, яка багато в чому визначає вихідну нерівновагу економічної системи. І.Кірцнер показує, як ця вихідна невизначеність поступово зменшується, і економіка набуває більш рівноважний характер у міру того, як ринковий процес накопичує досвідчені знання.

З іншого боку, теорія економічного розвитку Й.Шумпетера - це теорія саме економічного розвитку, а не ринкового процесу, як у неоавстрійців. У І.Кірцнера, наприклад, економіка прагне до стаціонарного стану, і категорія розвитку взагалі не розглядається. Залишається припустити, що в розумінні І.Кірцнера розвиток має екзогенну природу. При цьому підприємець зовсім не обов'язково повинен бути новатором. І.Кірцнер схильний швидше відокремлювати підприємництво від творчості в той час, як Й.Шумпетер, навпаки, з'єднує в одній особі підприємця і новатора. Тому неоавстрійська концепція І.Кірцнера відкриває певні можливості для розгляду творчої діяльності як сили, що виводить економіку з рівноваги і в цьому сенсі протилежною підприємництву, яке відновлює порушену творчістю рівновагу.

Говорячи про протилежний вплив творчості та підприємництва на економічну систему, слід разом з тим пам'ятати про ту абсолютно очевидну стимулюючу роль, яку капіталістична конкуренція грає в створенні нових технологічних можливостей. У цьому сенсі протиставлення підприємницької та творчої діяльності одна одній в рамках капіталістичного способу розвитку є лише відносним, але ніяк не абсолютним. Причому, відносний характер цього відокремлення нарастає в міру того, як взаємозв'язок науки з виробництвом стає все більш безпосереднім. Цей взаємозв'язок передбачає, зрозуміло, не тільки вплив, який наука надає на виробництво. Одночасно розгортається і зустрічний процес втягування творчої діяльності в сферу дії ринкових відносин. Таким чином, капіталізм означає не просто взаємодію, але і до певної міри - взаємопроникнення опосередковано суспільного і безпосередньо особистісного способів визнання людської діяльності. І в міру розвитку капіталізму відокремлення цих двох протилежних за своєю природою способів суспільного визнання один від одного стає все більш відносним. Таке з'єднання ринку і творчості наочно проявляється інноваційній діяльності сучасних високотехнологічних компаній.

Тільки колишні, докапіталістичні форми ринкового господарювання допускали практично повне відокремлення творчої та

економічної діяльності одна від одній. Саме таким відокремленням обумовлювалося те, що ці економічні форми мало змінювалися протягом сотень і тисяч років. Коли ж ми говоримо про те, що джерелом значної частини нових технологічних можливостей є творча діяльність в сфері досліджень і розробок, то, звичайно ж, ми з самого початку припускаємо таку творчу діяльність, яка вже інтегрована капіталізмом в систему економічної діяльності і відчуває на собі потужний стимулюючий вплив конкурентно-ринкового процесу, а не докапіталістичні форми, в історичних рамках яких ці два способи діяльності практично не перетиналися і знаходилися як би в паралельних один одному автономних мирах.

Але, звичайно, якою б в сучасних умовах відносно не була їх відособленість, ефекти творчості та підприємництва залишаються принципово протилежними один одному, і їх з'єднання в інноваційному підприємстві жодним чином не долає протилежність їх антирівноважного і прорівноважного ефектів. Ця єдність протилежних, спрямованих назустріч один одному ефектів, що постійно зіштовхуються, і надає сучасному технологічному розвитку економіки властивий йому динамізм.

Таким чином, стає очевидною методологічна необхідність категоріально розмежовувати в теоретичному аналізі два принципово різних процесу, хоча вони і все більш тісно сплітаються на практиці. З одного боку, це створення в процесі творчої діяльності нового знання, що відкриває можливості для більшої частини тих нових комбінацій, які надають сучасній економіці її технологічний динамізм. З іншого боку, мова йде про підприємницьку діяльність, в процесі якої ці можливості реалізуються на практиці. Методологічна необхідність цього розмежування посилюється тим, що в літературі упор зазвичай робиться на другу з цих сторін, в той час, як перша сторона, що є джерелом нових альтернативних можливостей, часто недооцінюється або ігнорується. Тому аналіз подвійної природи капіталістичного способу розвитку вимагає більш повного врахування його

першої сторони, тобто такого фактору розвитку, який пов'язаний з творчим створенням нових альтернативних можливостей.

Більш повне врахування цього фактору розвитку важливе не тільки в суто теоретичному, а й в історичному відношенні. При цьому треба виходити з того, що історичний аналіз передбачає не тільки емпіричну історію, а й логіку розгортання історичного процесу, адекватне відображення якої потребує діалектичного поєднання історичного та логічного.

Інноваційна конкуренція не зовсім адекватна природі творчого спілкування. Скоріше вона адекватна сучасному шаблі його становлення, на якому воно ще не є цілком зріле, завершене у своєму розвитку і в цьому сенсі конкретно-загальне творче спілкування. Це лише абстрактне творче спілкування, тобто відправний пункт, форма зародження творчого міжособистісного спілкування.

Інноваційна конкуренція передбачає певну замкнутість, індивідуальну відособленість її учасників один від одного, яка виступає в той же час як основна перешкода на шляху становлення зрілого конкретно-загального міжособистісного спілкування. Тому інноваційна за характером конкуренція є протилежністю творчому спілкуванню у його вищому, конкретно-загальному вигляді. **Внаслідок протилежності товарного виробництва та творчої діяльності стає двоїстою, внутрішньо суперечливою за своїм змістом сучасна інноваційна конкуренція. З одного боку, вона є іманентною, рідною формою руху товарного виробництва. З іншого боку, вона постає як абсолютно неадекватна, перетворена форма, у якій виступає лежить на поверхні явищ господарського життя творча конкуренція.**

Цей двоякий, внутрішньо суперечливий характер сучасної інноваційної конкуренції набув своєрідного вираження у зіткненні двох протилежних методологічних підходів до її теоретичного аналізу, один з яких характерний для неокласичного спрямування, а з іншого – для неоавстрійської школи. Ці два протилежні методологічні підходи логічно впливають із різного розуміння самої природи конкуренції,

характерного, з одного боку, для класичного та неокласичного напрямку, а з іншого – для австрійської та неоавстрійської школи.

Основоположником класичної теорії конкуренції вважається Адам Сміт. Своє завдання він бачив у тому, щоб знайти природний порядок речей, тобто певний оптимум, якого слід прагнути задля досягнення найбільшого багатства народу. Для Сміта та його послідовників таким природним порядком речей стає вільна конкуренція. З часів Сміта в економічній науці починає утверджуватись концепція однозначності та односпрямованості результату конкуренції. Конкуренція розглядається як сила, що повертає ринок через механізм взаємодії попиту та пропозиції до якоїсь точки рівноваги. Цим визначався класичний підхід до розгляду конкуренції, який повністю перейшов у неокласичну школу. Приймаючи концепцію конкуренції як оптимальної для діяльності фірми економічного середовища, неокласичний напрямок продовжив аналіз конкурентного механізму взаємодії попиту та пропозиції. Головну перевагу вільної конкуренції проти інших форм організації економіки основоположник неокласичного напрямку Альфред Маршалл бачив у формуванні порівняно низьких цін рівноваги. Він обґрунтовує обов'язковість існування та відносну стабільність ринкової рівноваги, а також єдиність ціни рівноваги (своє завершення уявлення про єдиність, стійкість та природну детермінованість рівноваги в умовах досконалої конкуренції знайшло теоретично загальної економічної рівноваги Леона Вальраса).

Маршалл чимало зробив запровадження економічного аналізу чинника часу. Він виділив три періоди часу, куди слід орієнтуватися в оцінці рівноваги над ринком, - миттєвий, короткий і тривалий. Проте загалом його аналіз механізму досягнення та підтримки рівноваги залишається статичним. У результаті неокласики складається і затверджується статична модель конкуренції.

А. Маршалл започаткував так звану технологічну концепцію конкуренції, що пов'язує концентрацію виробництва з економією на масштабі. Пояснюючи

переваги великомасштабного виробництва, він писав про його організацію: «Розширення масштабів його виробництва швидко збільшує його переваги перед конкурентами та знижує ціни, за якими він може дозволити собі продавати свою продукцію... і якщо підприємство здатне утриматися протягом сотні років, він і ще один або двоє подібних йому поділять між собою повністю всю галузь виробництва, в якій він діє »(Маршалл А. Принципи економічної науки. - Т. 2 - 1993 -384 с. - С. 189).

Щодо цього Джоан Робінсон йшла шляхом, зазначеним Маршаллом, коли вона виділила галузі, де конкуренція принципово неможлива в силу їх технологічних особливостей. Ці галузі пізніше одержали назву «природної монополії». Робінсон відносила до них залізничний транспорт, електроенергетику та газову промисловість. Тут відсутні, як каже Робінсон, передумови конкуренції». Якщо ж вийшло, що в таку галузь виявилися залученими дві фірми, вони або будуть змушені конкурувати між собою (при цьому жодна з них не зможе навіть відшкодувати свої витрати) і слабша розориться, або вони повинні будуть об'єднатися. Таке трактування природної монополії продовжує складати основу державної конкурентної політики розвинутих країн і сьогодні.

Зовсім інший підхід запропонував Йозеф Шумпетер, який розглядав конкуренцію як динамічний за своєю природою процес. Продовженням концепції Шумпетера став ширший погляд конкуренцію, запропонований неоавстрійської школою від імені, передусім Фрідріха фон Хайека. Хайск виходив з того, що економічна наука просто неправильно користується самим терміном «конкуренція». З його погляду конкуренцію слід розглядати ширше – як і як стратегії взаємодії фірм над ринком, а й у ролі рушійної сили економічного життя. З цих позицій Хайск проводить розмежування між, з одного боку, конкуренцією як динамічним за своєю природою процесом і, з іншого боку, статичною

версією конкурентної моделі, представленої ринковою рівновагою (Хайєк Ф. Пізнання, конкуренція і свобода. - 1999 - 287с. - С.50 -51).

Незважаючи на ідеологічну близькість австрійської школи та неокласики, представники неоавстрійської школи критикували трактування рівноваги як ідеального стану економічної системи, в якому саме через його оптимальність відсутні стимули до зміни та розвитку.

При цьому можна виділити два взаємопов'язані напрями критики неокласичного підходу з боку неоавстрійської школи. Для першого, початок якому започаткував Людвіг фон Мізес, характерне заперечення, насамперед проти статичного підходу до рівноваги, що підміняє розгляд конкурентного процесу аналізу стану ринку у певній економічній ситуації. Фактично йдеться про заклик відмовитися від механістичної картини економіки, що йде ще від Сміта і знайшла своє втілення моделі Вальраса.

Для іншого напрямку неоавстрійської школи, представленого, перш за все Ф. Хайєком, Л. Лахманном, М. Ротбардом характерна підвищена увага до проблеми знання та інформації. Неоавстрійська школа закликає відмовитися від припущення про досконале знання економічних суб'єктів, яке означає, що учасники ринку апіорно мають знання рівноважних цін ще до початку трансакційних переговорів. На думку неоавстрійців, неможливо апіорі визначити рівновагу, тобто назвати рівноважні ціни та кількості, що обмінюються за цими цінами товарів та послуг, оскільки рівновага в ринковій системі невіддільна від конкурентного процесу її функціонування та розвитку. Для неоавстрійської школи рівновага передбачає передусім спонтанну узгодженість дій економічних суб'єктів. Причому йдеться не про результат дій, а про тенденцію, що складається в процесі обміну діяльністю, яка є виразом творчої активності людини. Ринковий процес як процес поширення знання невіддільне від процесу конкуренції. При

цьому конкурентний процес розглядається не як відношення між учасниками ринку, характерне для так званої досконалої конкуренції, а як просування вперед, що передбачає виявлення нового, нових можливостей. При такому підході на перший план виступає не руйнівний аспект конкуренції, а динамічний, що передбачає націленість у невідоме майбутнє, просування якого невіддільне від ризику.

Якщо розглядати конкуренцію як динамічний процес суперництва підприємців, то з цих позицій той факт, що один з підприємців в даний час досяг найменших витрат, сам по собі не матиме великого змістового значення. Цей підприємець не стане природним монополістом, оскільки механізм ринкової конкуренції, що постійно діє, виключає появу такої монополії в умовах вільного ринку. Тому концепція природної монополії сприймається як суто статична теоретична модель. З цих позицій виходить, що великомасштабне, капіталомістке виробництво не веде до виникнення природної монополії, а постає як абсолютно необхідний аспект процесу конкуренції.

Такий динамічний підхід до розгляду конкуренції як процесу, що постійно відновлюється, що робить приходить будь-яке домінування на ринку, неоавстрійська школа протиставляє неокласичному підходу, заснованому на технологічній концепції конкуренції. Відповідно до технологічної точки зору на конкуренцію в неокласиці прийнято агрегувати галузі до груп, однорідних за критерієм постійної, меншої або зростаючої прибутковості залежно від масштабів виробництва. За такого підходу конкуренція стала розглядатися сутнісно як технологічне відношення.

Слід зазначити, що протилежний такому технологічному підходу динамічний погляд конкуренцію належить як сучасної австрійської школі. Він був характерним і для багатьох економістів XIX століття. Американський економіст Джон Бейтс Кларк, один із попередників неокласичної школи, який розробив теорію граничної продуктивності, свого часу писав, що не можна

поспішно погоджуватися з думкою, ніби великі промислові організації ведуть до підриву конкуренції. «Домінуюча» фірма, в даний момент пригнічує за допомогою занижених цін своїх конкурентів, ще не пригнічує тим самим конкуренцію, оскільки конкуренція є «перманентний економічний процес» (Кларк Дж.Б. Розподіл багатства. - С. 211).

2.2. Капіталізм як спосіб інноваційного розвитку.

Ми бачимо таким чином, як методологічно важливо розмежовувати дві абсолютно різні і навіть у чомусь протилежні наукові завдання – опис технологічного розвитку та опис стаціонарного функціонування економічної системи. З'ясування внутрішньої природи капіталізму як єдності двох протилежних засад і відповідне цьому завданню нагромадження категорій було б явно надмірним для опису стаціонарного стану і змушувало б згадати про «бритву Оккама». Та й взагалі, для цих цілей краще підходить спеціально призначений для цього технічно відточений, доведений до досконалості неокласичний інструментарій, хоча і йому на думку опонентів неокласичної мікроекономіки може загрожувати «бритва Оккама». Але одна справа – описувати стаціонарний стан та зовсім інша справа – розвиток економіки. Те, що виглядає як перевитрата виразних засобів при статичному описі, хвили може обернутися «економією мислення», що намагається намацати методологічні підходи до опису процесу розвитку.

Розвиток треба описувати зовсім не так, як прийнято описувати стаціонарний стан. Говорити про якісь протиріччя та протилежності, про форми руху і роздвоєння єдиного стосовно статичних станів – значить заслужити цілком обґрунтовану критику за гегельянський туман, що заважає «економному» опису. Але чи є така критика так само обґрунтованою, коли йдеться про процес розвитку. Адже універсального методу немає, метод

залежить від предмета. Коли предметом стає процес розвитку, те й метод може кардинально змінитись.

Чому не можна, наприклад, розглядати протиріччя як джерело розвитку, розуміючи під протиріччям таке ставлення між протилежними сторонами, у якому вони як взаємовиключають, а й взаємно обумовлюють одне одного? Такий розгляд протиріччя передбачає з'ясування всіх проміжних ланок, опосередкувань. І тут протиріччя виступає «згладженим», воно буквально тоне у численних зв'язках і опосередкуваннях. Таке опосередковане протиріччя стає джерелом руху системи за низхідної, а, навпаки, по висхідній лінії історичного поступу.

Капіталізм виступає не стільки як роздвоєння єдиного, скільки, навпаки, як поєднання таких протилежних початків, які раніше були практично абсолютно роз'єднані. Саме це поєднання, взаємоперехід, а не зіткнення та боротьба протилежностей утворює головне джерело технологічного та економічного розвитку капіталізму. У цьому сенсі відношення між двома протилежними початками змінюється у напрямку, зворотному тому, що мав на увазі Маркс. Взаємопроникнення цих почав має цілком очевидну історичну тенденцію посилення, починаючи з промислового перевороту кінця XVIII – початку XIX століття. Ні про який антагонізм між ними не може бути й мови з самого початку і тим більше сьогодні, коли єдність цих протилежних почав перейшла на якісно новий рівень розвитку.

Але це не означає, звичайно, що ми спеціально ставили за мету розгорнути вектор руху протилежностей у зворотний бік. Ми просто спробували використати ці категорії для більш менш короткого, ємного, «економного» опису історичного процесу, що характеризує внутрішню природу капіталізму. І те, що ці діаметрально протилежні початки, що становлять разом сутнісну характеристику капіталізму як способу розвитку, виявилися схожими, а не розбіжними - це не умоглядна спекуляція, а незаперечний історичний факт, на який ми лише вважали за корисне звернути увагу.

Можливо, гегелівські поняття справді є занадто туманним для таких цілей, як, наприклад, дослідження стаціонарного стану економіки, в якому все чітко визначено і тому добре піддається точному рівноважному аналізу. Але на противагу стаціонарному функціонуванню розвиток завжди пов'язаний з невизначеністю, яку воно саме ж значною мірою і породжує. Тут все розмито, хибно та туманно. Ні про яку чіткість і точність не може бути й мови, не кажучи вже про застосування методів рівноважного аналізу, які стають для цього малопродуктивними.

Зростання ще можна умовно розглядати як ланцюжок рівноважних станів, але не розвиток. Розвиток взагалі не можна розкласти на окремі рівноважні стани, що змінюють один одного. Неоавстрійська школа дуже добре показала, що процес взагалі в принципі логічно не зводиться до набору стаціонарних станів.

Тому неокласичній мікроекономіці, незважаючи на розроблену техніку аналізу, не вдалося сконструювати теорію економічного розвитку, ходячи саме це кінцеве завдання самого початку мав на увазі А. Маршалл. Те, що сьогодні називають теорією розвитку – це не економічна теорія, а емпірично аналіз економічних проблем країн, що розвиваються.

Використання еволюційних моделей у сфері економічної теорії, на жаль, не призвело до побудови теорії економічного розвитку, своєю витонченістю порівнянною з неокласичною мікроекономікою, що спеціалізується на ефектному описі стаціонарних станів. Характерним прикладом у цій галузі може бути еволюційна теорія економічних змін Р.Нельсона і С.Уинтера, заснована на використанні взятих з біології методів моделювання еволюційних процесів. Критикувати неокласичну мікроекономіку за її статичність виявилось набагато легше, ніж розробити рівноцінну динамічну альтернативу.

Ця невідповідність між критичним запалом і позитивним результатом наводить на думку про те, що може бути експериментування в галузі створення теорії економічного розвитку взагалі йде хибним шляхом. Виступаючи проти неокласики, «еволюціоністи», схоже, все-таки прагнуть наслідувати її. Може адекватно висловити хисткий, невизначений і туманний світ економічного розвитку в такій же рафінованій, досконалій конструкції як неокласична мікроекономіка, яка описує стаціонарні стани, взагалі в принципі неможливо? Може, такі малоуспішні спроби навіяні лише свідомим чи неусвідомленим наслідуванням неокласики, що заважає знайти справжню методологічну альтернативу?

Можливо, більше мають рацію неоавстрійці, які йдуть своїм шляхом, уникаючи побудови формальних моделей, і розробляють свій власний категоріальний апарат, краще пристосований для опису економічних процесів. Гнучкі, плинні, динамічні категорії неоавстрійської школи дозволяють хоч якось орієнтуватися у примарному, вислизаючому, калейдоскопічному світі невизначеності, розсіяного знання та недосконалої раціональності. Тож не дивно, що на сьогоднішній день саме неоавстрійці досягли найбільшої «економії мислення» в аналізі економічних процесів.

Однак при цьому вони замінили аналіз економічного розвитку на аналіз більш узагальненого поняття - ринкового процесу, в якому економічний розвиток «розчиняється» без сліду. Звичайно, економічний розвиток можна розглядати як окремий випадок ринкового процесу, але в цьому випадку не повинна губитися специфіка, властива саме розвитку. Неоавстрійці послідовно ухиляються від аналізу специфіки економічного розвитку. Пояснення цього може лише одне – у тому арсеналі немає відповідного інструментарію для подальшої розробки теорії розвитку. Все, що «австрійці» можуть сказати про економічний розвиток, уже сказано Шумпетером, який виріс із австрійської школи.

І, схоже, таке пояснення відповідає дійсності. Австрійська школа спочатку відштовхувалася від марксизму, і протягом усього своєї історії з покоління до покоління послідовно протистояла йому. Її підкреслений антиісторизм, суб'єктивізм і методологічний індивідуалізм протистояли як Марксу, а й побічно – Гегелю. Тому в рамках австрійської традиції не може бути й мови навіть про згадування єдності протилежностей як джерело розвитку.

З таким методологічним «багажем», звичайно, важко категоріально розробляти далі теорію «творчого руйнування», сама назва якої містить в собі внутрішню суперечність. Тому не дивно, що після Шумпетера справа практично не зрушила з мертвої точки. Щодо австрійської школи, то вона зробила все для того, щоб ухилитися від розгляду цієї проблеми. Австрійці мають рацію в тому, що вони послідовно відмовляються від формалізованого опису ринкового процесу. Але вони досягли б набагато більшого, якби не їхня традиційна ідіосинкразія по відношенню до ідеї єдності протилежностей.

Ми бачимо, таким чином, що теорія економічного розвитку залишається «білою плямою» економічної теорії, що найбільш кидається в очі. Ця «біла пляма» першою впадає у вічі тому, що нерозробленість теорії економічного розвитку виглядає особливо контрастно і натомість динамізму сучасного суспільства. Об'єктивних причин, які гальмують розробку цієї концепції, практично немає. Матеріалу для аналізу більш ніж достатньо. Дійсні причини мають епістемологічний характер і пов'язані, зокрема, з традиційним і для неокласики, і для неоавстрійців, і для еволюціоністів відмовою від методологічного принципу єдності протилежностей як джерела розвитку.

Якщо капіталізм розглядається не як боротьба, а, навпаки, як поєднання двох протилежних почав, що не має прецедентів в історії, то такий підхід, звичайно, вже принаймні не свідчить про повернення до Маркса. Розуміння капіталізму як єдності двох протилежних способів людської діяльності швидше протилежно марксистській інтерпретації

капіталізму як експлуататорського суспільства, головною рисою якого є поділ його на ворожі класи, один з яких живе за рахунок присвоєння іншого продукту. Саме виникнення капіталізму марксизм пов'язує із відділенням безпосередніх виробників від засобів виробництва. Те, що раніше було з'єднане, тепер виявляється розділеним. Раніше дрібний виробник сам володів своїми засобами виробництва. Тепер він відокремлений від засобів виробництва і тому змушений продавати свою робочу силу тому, хто володіє. Цей вихідний поділ відтворюється у процесі подальшого розвитку капіталізму доти, доки викликаний ним антагонізм не призведе до «експропріації експропріаторів».

Проте Маркс використав ідею роздвоєння єдиного як обґрунтування революції, але й аналізу капіталістичної еволюції. Завдяки цьому Маркс фактично заклав підвалини теорії економічного розвитку. У цьому глибоко динамічному підході і полягає одна з найсильніших сторін марксизму, яка має бути утримана та послідовно розроблена сучасною економічною наукою. Саме ця сторона викликала захоплені відгуки Шумпетера, який чимало почерпнув у Маркса (як відомо, одержуваний Шумпетеровським підприємцем-новатором прибуток разюче нагадує Марксову «надлишкову додаткову вартість», з тією лише різницею, що вона ретельно очищена від будь-якого зв'язку з теорією експлуатації). Капіталізм як роз'єднує те, що раніше було з'єднано, а й поєднує те, що раніше було практично роз'єднано. Він не тільки відокремлює виробників від засобів виробництва в процесі «так званого первісного накопичення капіталу», а й послідовно, крок за кроком все тісніше поєднує ті діаметрально протилежні один одному сфери духовного та матеріального виробництва, які до цього були майже повністю роз'єднані.

І період, що послідував після Маркса, емпірично повністю підтверджує нашу гіпотезу про те, що саме це поєднання протилежних один одному і раніше роз'єднаних сфер людської діяльності становить

справжню природу капіталістичного розвитку, а аж ніяк не відокремлення виробників від засобів виробництва. Сьогодні, в умовах науково-технічної революції стає вже емпірично відчутним той факт, що джерелом іманентної капіталізму динаміки є ніяка не «експлуатація» найманої праці, відокремленої від засобів виробництва, а то потужний перетворюючий вплив, який чинить сучасне виробництво, що відбувається в процесі капіталістичного розвитку його послідовне поєднання з наукою - тенденція, яка, до речі, вперше була гідно оцінена самим Марксом.

І відрізняє капіталізм від попередніх способів ринкового господарювання не тільки і не стільки найману працю. Різниця між такими поняттями, як ринкова економіка та капіталізм пов'язана не тільки з найманою працею, не лише з «товарною формою робочої сили». Капіталізм – це також ринкова економіка. Але поняття ринкової економіки ширше за поняття «капіталізм». Капіталізм - це особливий різновид ринкової економіки. Друга половина ХХ століття продемонструвала, що капіталізм є найвищим ступенем розвитку ринкової економіки не завдяки товарній формі робочої сили, відокремленої від засобів виробництва, а завдяки поєднанню двох протилежних типів зв'язку витрат та результатів людської діяльності.

Така синергетична інтерпретація природи капіталізму є методологічно важливою для розробки економічної стратегії України. Цей підхід означає насамперед кардинальне переосмислення самої мети економічних перетворень пострадянського суспільства. З цих позицій метою реформування пострадянської економіки має служити саме розуміємо таким чином капіталізм, а аж ніяк не абстрактна ринкова економіка.

Як цільовий орієнтир ринкова економіка є надто розпливчастим поняттям. Але головне – цей орієнтир наголошує на механізмі функціонування, а не на механізмі інноваційного розвитку економіки.

Пострадянській економіці потрібна не просто ринкова, а капіталістична трансформація, спрямована на створення ефективного механізму, що забезпечує довгоочікувану технологічну модернізацію економіки.

Ринкова трансформація – це лише формальна сторона капіталістичної трансформації. Остання передбачає як ринкову трансформацію, а й технологічну модернізацію. Тому кінцевою метою економічних реформ має бути не просто ринкова, а саме капіталістична трансформація, яка передбачає технологічну модернізацію та структурну перебудову економіки. Критерієм її завершення виступає не формальна, а реальна інтеграція країни у ЄС, що передбачає суттєве скорочення технологічного розриву з розвиненими країнами.

У цьому сенсі ринкова трансформація є лише засобом капіталістичної трансформації.

Така ринкова трансформація, яка б могла стати засобом реальної капіталістичної трансформації пострадянського суспільства, передбачає створення не стихійно-капіталістичну, а державно-капіталістичну модель інноваційного розвитку промислового виробництва. Засобом такої реальної капіталістичної трансформації в Україні може бути лише державно-капіталістична модель інноваційного розвитку. Командна система впала перш за все тому, що вона не змогла забезпечити технологічний розвиток економіки. Щодо цього всі сподівання покладалися на ринкову систему. Проте пострадянський досвід показав, що стихійно-капіталістична модель інноваційного розвитку не справляється з цим історичним завданням. Таке завдання під силу тільки державно-капіталістичній моделі інноваційного розвитку. Тому реальна капіталістична трансформація пострадянської економіки, адекватна синергетичній природі капіталізму, історично неминуче передбачає не стихійно-капіталістичну, а державно-капіталістичну модель інноваційного розвитку.

У цьому сенсі державний капіталізм об'єктивно означає для сучасної України апробовану світовим таку перехідну економічну форму, яка довела на практиці свою адекватність умовам трансформації командної системи в ринкову економіку. ще далекіший від ринку, ніж радянська економіка).

Державний капіталізм успішно вирішив непросте завдання поєднання регулюючих механізмів держави з перевагами конкурентно-ринкового механізму. Така державно-капіталістична модель інноваційного розвитку має історичну перспективу завдяки своїй варіативності та мінливості [39, с. 53-57]. Природа такої державно-капіталістичної економіки така, що вона виступає як перехідна форма між різними полюсами господарського устрою – планом і ринком. Форми поєднання цих різних за своєю природою складових елементів моделі державного капіталізму може бути нескінченно різноманітними, можуть поєднуватися у різних пропорціях і комбінаціях. Поєднання ринкових сил та приватної власності з регулюючими силами держави в єдиній моделі керованого розвитку здатні за сприятливих умов надати державному капіталізму потужний заряд історичного динамізму. Такий синтез протилежностей може стати найважливішим джерелом розвитку країни шляхом технологічної модернізації та структурної перебудови національної економіки [39, с. 87-95].

Таким чином, сучасна версія державного капіталізму дозволяє використовувати ринкові відносини за активної участі держави у регулюванні господарської системи, в якій стимулюється приватна форма бізнесу при виконанні загальнонаціональних цілей [39, с. 97-112]. Як відомо, в радянській економіці використання такої моделі обмежилось відновлювальним періодом 20-х років, а індустріальна реконструкція радянської економіки пішла в 30-ті роки за зовсім іншою історичною траєкторією, пов'язаною зі створенням адміністративно-командної

системи управління. Головна проблема пострадянської економіки в тому, що перехід від цієї командної системи до ринкової економіки пішов не шляхом державно-капіталістичної моделі керованого розвитку, а в напрямку насадження тут давно застарілої стихійної моделі, що означає фактично шлях «дикого», а не державного капіталізму.

2.3. Історичні тенденції інноваційного розвитку у XXI столітті.

Хоча іманентне капіталістичному способу розвитку з'єднання ринкових відносин і елементів творчості в принципі є характерним і для індустріального, і для постіндустріального суспільства, однак це з'єднання відбувається тут в абсолютно різних «пропорціях». Ці кількісні відмінності переходять в якісні відповідно щаблям історичного розвитку, що послідовно змінюють один одного. В індустріальному суспільстві панівними є ринкові відносини, що підпорядковують собі творчу діяльність. Навпаки, в умовах розвинутого постіндустріального суспільства, що спирається на адекватний технологічний базис, стає можливим панування прямо протилежного типу суспільних відносин, а саме, відносин вільного суб'єкт-суб'єктного спілкування між людьми, іманентних творчості. Що ж стосується ринкових відносин, то в зрілому постіндустріальному суспільстві вони можуть перейти з пануючого в підлегле становище, аналогічне тому, яке займали суб'єкт-суб'єктні відносини в індустріальному суспільстві.

Таким чином, сутність процесу постіндустріальної трансформації високорозвиненого суспільства полягає в переході від панування ринкових відносин до панування іманентних творчості відносин вільного суб'єкт-суб'єктного спілкування. Разом з тим в перспективі XXI століття навіть на більш високому ступені розвитку, характерному для зрілого постіндустріального суспільства, в умовах панування суб'єкт-суб'єктних відносин капіталізм в принципі зможе залишитися найважливішим способом

економічного розвитку. Історична перспектива капіталізму як способу розвитку в XXI столітті об'єктивно визначається порівняно високою економічною ефективністю капіталістичної форми творчого створення і реалізації інноваційних можливостей.

Сучасні високотехнологічні компанії заробляють мільярди, використовуючи свої платформи і зростаючі бази даних користувачів. Їх доходи продовжують зростати за рахунок розробки та впровадження програмного забезпечення, хмарних обчислень і поширення реклами. Незважаючи на їх схожість, кожна з п'яти найбільших високотехнологічних компаній (Amazon, Apple, Facebook, Microsoft і Alphabet) має дуже різні структури грошових потоків і траєкторії зростання. Деякі з них пропонують диверсифіковане поєднання додатків і хмарних сервісів, продуктів і накопичення даних, в той час як інші мають більш вузьку спрямованість.

Завдяки зростанню майже у всіх сегментах, Big Tech затьмарила Big Oil і інші великі галузеві групи, включивши в себе найдорожчі компанії світу. Продовжуючи рости, ці компанії зміцнили фінансове становище своїх засновників і привели високотехнологічний фондовий індекс NASDAQ до нових рекордних висот.

Таблиця 4.1 показує, що в 2019 р. доходи найбільших технологічних компаній (Big Tech), крім Apple, продовжували зростати.

Таблиця 4. 1

Доходи найбільших світових високотехнологічних компаній (Big Tech) (2019 проти 2018)

Компанія	Дохід (2018, млрд. дол.)	Дохід (2019, млрд. дол.)	Зростання (YoY, %)
----------	-----------------------------	------------------------------	-----------------------

Apple	\$ 265,6	260,2	-2.03
Amazon	232,9	280,5	20.44
Alphabet	136,8	161,9	18.35
Microsoft	110,4	125,8	13.95
Facebook	55,8	70,8	26.88
Всього	801,5	899,2	12.19

Джерело: Wallach O. How Big Tech Makes Their Billions.
<https://www.visualcapitalist.com/how-big-tech-makes-their-billions-2020/>

При цьому Amazon отримала найбільший прибуток в порівнянні з торішніми показниками, показавши стрибок майже в усіх операціях компанії. Виручка від онлайн-продажів і послуг сторонніх продавців збільшилася майже на 30 мільярдів доларів, в той час як Amazon Web Services і Amazon Prime разом збільшили виручку на 15 мільярдів доларів. Єдиний шматок пирога Amazon, який не збільшився, - це продажі фізичних магазинів, які стагнували після того, як раніше були найбільш швидкозростаючим сегментом.

Послуги і реклама привели до збільшення доходів і інших технологічних гігантів. Для Microsoft зростання хмарних обчислень і послуг призвело до збільшення доходів майже в усіх сегментах. При цьому зростання сервісів Azure випередив зростання Office і Windows і став найбільшою часткою доходів компанії.

Таблиця 4.1 показує, що єдиною компанією, яка не показала значного збільшення виручки, була Apple, хоча в деяких сегментах виручки вона все ж продемонструвала зростання. Доходи від iPhone, який як і раніше є

наріжним каменем бізнесу, впали майже на 25 мільярдів доларів. Це падіння частково компенсувалося збільшенням доходів від послуг майже на 10 мільярдів доларів і приблизно на 3 мільярди доларів від продажу iPad.

Разом з тим таблиця 4.2 показує, що зі своїм чистим прибутком в 55,2 мільярда доларів Apple продовжує бути одним з лідерів в сфері найбільших технологічних компаній як по чистому прибутку, так і за ринковою капіталізацією.

Таблиця 4. 2

Чистий дохід найбільших світових високотехнологічних компаній (2019)

Компанія	Дохід (2019, млрд. дол.)	Чистий дохід (2019, млрд. дол.)	Ринкові обмеження
Apple	260,2	55,2	1,58 трлн. дол.
Amazon	280,5	\$11,6	1,44 трлн. дол.
Alphabet	161,9	34,3	1,02 трлн. дол.
Microsoft	125,8	39,2	1,56 трлн. дол.
Facebook	70,8	18,5	\$ 665,04 млрд. дол.
Всього	899,2	158.8	6,24 трлн. дол.

Джерело: Wallach O. How Big Tech Makes Their Billions.
<https://www.visualcapitalist.com/how-big-tech-makes-their-billions-2020/>

З таблиці 4.2 видно, що сукупна виручка технологічних гігантів в 2019 році склала майже 900 мільярдів доларів. Це перевищує ВВП чотирьох країн G20. Для порівняння, доходи Big Tech дозволили б їй стати 18-ю країною світу за величиною ВВП, випередивши Саудівську Аравію (Wallach O. How Big Tech Makes Their Billions.
<https://www.visualcapitalist.com/how-big-tech-makes-their-billions-2020/>).

При цьому треба враховувати, що інноваційна економіка - це одне з визначних історичних досягнень людства, яке не варто руйнувати ризикованими соціальними експериментами(437, с.11-12). Інформаційні технології - це дуже крихка сфера для різкої зміни тих суспільних відносин, які служать економічною формою її розвитку (31, с.126-135). Оскільки вона і так добре працює, тут головне - не нашкодити. Очевидно, що націоналізація сфери розвитку інформаційних технологій носила б не реальний, а формальний характер, оскільки вона не викликана об'єктивною економічною необхідністю і може принести більше шкоди, ніж користі.

Інноваційна економіка є ринковою за своєю формою і креативною за змістом характерної для неї людської діяльності (124, с.5-20; 136, с.21-23; 268, С.53-57; 341, С.89; 174, С.283-295; 173, с. 147-151; 136, 19; 383. С.118-127). Природі творчої діяльності іманентні аж ніяк не ринкові, а, навпаки, безпосередньо суспільні відносини вільного суб'єкт-суб'єктного спілкування між людьми. Тому ринкова форма і творчий зміст інноваційної економіки утворюють єдність протилежностей.

Таке протиріччя між формою і змістом інноваційної економіки є надто потужним джерелом сучасного технологічного розвитку для того, щоб навіть найбільш високорозвинене суспільство могло дозволити собі остаточно його

вирішити. Для того, щоб привести форму у відповідність зі змістом, довелося б скасувати право інтелектуальної власності, як це пропонують прихильники так званого «постіндустріального соціалізму» на чолі з А.Горцем [67] і П.Мейсоном [119]. Але це означало б «різати курку, яка несе золоті яйця». Такий сценарій Для західного суспільства видається вкрай мало ймовірним.

На даному ступені історичного розвитку це протиріччя потребує ще не остаточного вирішення, а лише адекватного способу свого руху. Такий спосіб руху з необхідністю є капіталістичним, оскільки капіталізм - це і є діалектична єдність ринку і творчості. Саме ця єдність протилежностей служить потужним джерелом того гарячкового технологічного розвитку, який за останні двісті років змінив і продовжує змінювати господарське життя людей більш глибоко, ніж всі попередні тисячоліття людської історії.

З іншого боку, що стосується промислового капіталу, то, як було показано в розділі 2, історична тенденція четвертої промислової революції об'єктивно веде не тільки до загострення протиріччя між суспільним характером виробництва і капіталістичною формою привласнення, але і породжує історичну тенденцію його остаточного вирішення в процесі економічно вимушеної «цифрової» націоналізації автоматизованого виробництва.

Разом з тим треба враховувати і альтернативний варіант подій, пов'язаний з можливостями потужного гальмування подальшого розвитку промислового виробництва по шляху повної автоматизації. При цьому не слід забувати, що сучасна епоха - це епоха вже не просто промислового, а фінансового капіталу, сутність якого була розкрита ще Рудольфом Гільфердінгом. І те, що не під силу самому по собі промислового капіталу, може виявитися цілком посильним для фінансового капіталу, який контролює промисловий капітал і інтегрує його в систему свого панування.

Фінансовий капітал в принципі може «спустити на гальмах» четверту промислову революцію так само, як це фактично сталося з так званою «третьою промисловою революцією» внаслідок розглянутого вище

протиріччя між автоматизацією і глобалізацією. Йому цілком під силу суттєво затримати і відсунути на невизначений термін процес повної автоматизації виробництва.

Однак ці проблеми відносяться безпосередньо до капіталістичного способу виробництва, представленого промисловим капіталом, а не до того протиріччя між ринком і творчістю, яке іманентно капіталістичному способу розвитку. Це протиріччя продовжує служити потужним джерелом розвитку, який все більше концентрується в сфері інформаційних технологій, що лежить далеко за межами матеріального виробництва. У цій сфері протиріччя ринку і творчості виступає в найбільш чистому вигляді, не криючись за тими «антагонізмами», які іманентні промислового капіталізму.

В аналізі цього протиріччя треба виходити з методологічних основ Одеської школи, яка застосовує категоріальне розмежування формальної і реальної сторін до аналізу не тільки усупільнення, але і такої його протилежності, як економічна відособленість виробників. Тому для категоріального розгляду інформаційного капіталізму методологічно важливо послідовно відокремлювати один від одного формальну і реальну сторони економічної відособленості стосовно вже не тільки до праці в матеріальному виробництві, але і до творчої діяльності в інформаційному секторі економіки (453, с. 125-138; 454, с. 7-8).

При цьому не слід забувати, що за самим змістом своєї діяльності суб'єкт творчої праці не може бути реально відособлений від загальної праці попередніх поколінь і своїх сучасників, оскільки така відособленість суперечить іманентній природі творчої праці як праці загальної. Тому економічна відособленість творчої праці є лише формальною в тому сенсі, що вона пов'язана з панівною капіталістичною формою розвитку сучасної економіки, яку утворюють товарно-капіталістичні відносини і яка знаходиться в протиріччі з іманентним змістом загальної праці. Саме ця формальна економічна відособленість приймає правовий вид інтелектуальної власності і

визначає позитивну, ненульову ціну інформаційних продуктів, пов'язану з капіталістичним способом розвитку економіки.

При цьому треба враховувати зазначену в літературі відмінність між перетвореними і наведеними формами. А.В.Бузгалін розмежовує, з одного боку, класичну перетворену форму, яка зсередини органічно виростає зі змісту і вступає з ним у протиріччя, і, з іншого боку, наведену форму, яка з самого початку є зовнішньою по відношенню до протилежного їй змісту і «наводиться» на нього панівною системою виробничих відносин (34, с.25 – 27). Саме такою наведеною ринковою формою, протилежною своєму змісту, є інтелектуальна власність і відповідна їй ненульова ціна інформації.

Таким чином, найважливішим проявом іманентного капіталістичному способу розвитку фундаментального протиріччя між ринком і творчістю в умовах інформаційного капіталізму стає протилежність ринкової форми і креативного змісту інтелектуальної власності (356, с.9;. 357, с.383; 240, с.37-39). Що ж стосується протиріччя між працею і капіталом, то в інноваційних компаніях підпорядкування творчої праці капіталу носить набагато більш формальний характер, ніж підпорядкування праці робітників на промислових підприємствах (33, с.512-517; 290, с. 48; 338, с. 39-40; 341, с. 89; 342, с. 55-57).

Як відомо, становлення і розвиток промислового капіталу супроводжувалися процесом переходу від формального до реального підпорядкування праці капіталу, який послідовно проходять ступені простої капіталістичної кооперації, мануфактури, фабрики і, нарешті, багатозаводських виробничих комплексів корпоративного типу. Але, якщо для промислового капіталу характерне реальне підпорядкування праці, то в ХХІ столітті в інформаційному секторі сучасної високорозвиненої економіки, навпаки, розгортається протилежний за своїм спрямуванням історичний процес, пов'язаний зі зворотним переходом до формального підпорядкування праці капіталу (33, с.511-519; 440, с. 435).

Процес переходу від формального до реального підпорядкування праці капіталу історично супроводжувався тенденцією до подовження робочого дня

аж до 14-16 годин. Подальше його подовження натрапило на природні межі робочого дня ще до того, як ці межі стали регламентуватися фабричним законодавством.

Інформаційний капіталізм на відміну від промислового капіталу легко долає ці природні межі робочого дня завдяки стирання межі між робочим і вільним часом. У високотехнологічних корпораціях зникає саме поняття робочого дня. Програмісти, що працюють в інноваційних компаніях, при бажанні можуть взагалі не з'являтися на своєму робочому місці і працювати дистанційно, у віддаленому режимі. У той же час компанії роблять все, щоб зацікавити їх приїжджати на роботу. Їх територія нагадує спортивно-оздоровчий та розважальний комплекс з тенісними кортами, тренажерними залами, спортивними майданчиками, велосипедними і біговими доріжками і парками для прогулянок, що різко контрастує з похмурим фабрично-заводським пейзажем (268.с.55-57; 327, с.63). Такий контраст індустріального і постіндустріального ландшафтів гранично наочно ілюструє різницю між реальним підпорядкуванням сумісної праці робітників промислового капіталу, і, з іншого боку, формальним підпорядкуванням творчої праці в умовах інформаційного капіталізму (141, с. 5-9; 183, с.35; 184, с. 8-9).

Втім, в створенні таких умов для ІТ-фахівців немає нічого дивного, якщо врахувати, що їх дефіцит в США і Європі обчислюється сотнями тисяч і наближається до мільйонної позначки. The Wall Street Journal повідомив, що американські роботодавці звітували про 918 тис. ІТ-вакансій (). Cybersecurity Ventures, один із провідних інформаційних ресурсів, що спеціалізується на кібербезпеці, прогнозує, що кількість вакансій у сфері кібербезпеки в світі зросте у 2021 році до 3,5 млн. ().

Разом з тим таке розмивання меж робочого дня може означати його приховане подовження за рахунок фактичного приєднання до нього вільного часу. Як відомо, людина може несподівано знаходити вирішення складної, здавалося б нерозв'язною проблеми під час відпочинку і навіть уві сні,

фактично доводячи роботу думки до 24 годин на добу. Тим самим, інформаційний капіталізм, з одного боку, знову надає підпорядкуванню праці формальний характер, а, з іншого боку, може на відміну від промислового капіталу долати природні межі робочого дня завдяки фактичному з'єднанню робочого і вільного часу. Насправді за таким формальним підпорядкуванням праці капіталу може ховатися сучасний аналог абсолютної додаткової вартості, пов'язаний з тим, що, як відомо, людська думка може працювати протягом усього часу доби, причому, можливо, не тільки під час відпочинку, прогулянок і занять спортом, а й навіть уві сні. Таким чином, формальне підпорядкування праці капіталу в інформаційно-технологічних компаніях може бути пов'язане з новим аналогом абсолютної додаткової вартості.

В той же час треба враховувати умовний характер цієї аналогії з абсолютною додатковою вартістю, пов'язаний з тим, що, як уже зазначалося вище, творча праця в принципі не створює вартості, а, отже, і додаткової вартості. Однак в умовах панування капіталістичних відносин її продукт може об'єктивно отримувати ринкову ціну, яка виступає як наведена форма, що знаходиться в протиріччі з творчим змістом праці(32, с.173-175). Більш того, таке протиріччя між наведеною ринковою формою і творчим змістом праці може служити потужним джерелом технологічного і, особливо, інформаційно-технологічного розвитку. І в якості такого джерела розвитку інформаційних технологій це протиріччя цілком може відтворюватися не тільки в процесі реальної постіндустріальної трансформації, а й в умовах зрілого постіндустріального суспільства.

У методологічному відношенні це означає необхідність згідно з принципом конкретного історизму розрізняти, з одного боку, ті економічні протиріччя, які на даному ступені історичного процесу стають джерелами гальмування і виступають як перешкоди на шляху подальшого розвитку продуктивних сил, і, з іншого боку, ті економічні протиріччя і пов'язані з ними

перетворені або наведені форми, які емпірично очевидним чином служать джерелом технологічного розвитку економіки.

Разом з тим при такому конкретно-історичному розмежуванні двох різних категорій економічних протиріч не слід забувати і про класовий підхід, зрозуміло, в його сучасному розумінні, пов'язаному, насамперед, з креативним класом і його економічними інтересами. В даному випадку мова йде про те, що креативний клас і, в першу чергу, його «суперкреативне ядро», аж ніяк не зацікавлені в скасуванні права інтелектуальної власності, оскільки це позбавило би найважливішого джерела доходу багатьох його представників. При цьому не слід забувати, що креативний клас виступає головною рушійною силою процесу реальної постіндустріальної трансформації високорозвиненою економіки і цілком може стати панівним класом зрілого постіндустріального суспільства.

Тому всі пропозиції скасувати право інтелектуальної власності в дусі «постіндустріального соціалізму» неминуче набувають відверто утопічний характер, оскільки вони не відповідають економічним інтересам ведучого і потенційно пануючого класу високорозвиненого суспільства. Тим самим, історичні перспективи подальшого розвитку інформаційного капіталізму в ХХІ столітті представляються об'єктивно більш реальними, ніж ті райдужні картини суспільства без інтелектуальної власності, які малюють теорії «постіндустріального соціалізму» і «посткапіталізму».

Таким чином, історичні шляхи подальшого руху інформаційного і промислового капіталізму в ХХІ столітті по мірі розгортання четвертої промислової революції та автоматизації виробництва можуть істотно розійтися. Історичний рух промислового капіталу по низхідній лінії може супроводжуватися, навпаки, подальшим розвитком інформаційного капіталізму по висхідній лінії історичного розвитку.

В умовах промислового капіталізму капіталістичний спосіб розвитку фактично зливається воєдино з капіталістичним способом виробництва. В І томі «Капіталу» показано, як в процесі створення відносної і, особливо,

надлишкової додаткової вартості капіталістичний спосіб виробництва сам виконує роль специфічно капіталістичного способу розвитку, послідовно перебудовуючи технологічну структуру виробництва. Таким чином, в індустріальному суспільстві сам капіталістичний спосіб виробництва виступає як спосіб розвитку, і промисловий капітал характеризує одночасно і спосіб виробництва, і спосіб розвитку економіки.

Навпаки, інформаційний капіталізм виступає як капіталістичний спосіб розвитку в чистому вигляді, вільному від безпосереднього залучення в функціонування матеріального виробництва. У цьому сенсі інформаційний капіталізм лише реалізує іманентну природу капіталістичного способу розвитку в найбільш чистому вигляді. Таке вільне розкриття іманентної природи капіталістичного способу розвитку передбачає його поступове відділення від капіталістичного способу виробництва в процесі реальної постіндустріальної трансформації високорозвиненого суспільства. Тим самим капіталізм наочно демонструє, що його економічна природа пов'язана не тільки з відділенням праці від засобів виробництва, а й з'єднанням творчості та підприємництва, з їх діалектичним синтезом в капіталістичному способі розвитку.

Таким чином, в принципі не можна виключити історичну можливість виникнення в ХХІ столітті протиріччя між інформаційним і промисловим капіталізмом, в процесі руху якого інформаційний капіталізм може прийти на зміну промисловому капіталізму. Однак треба враховувати, що це тільки один з безлічі альтернативних варіантів розвитку подій, який може реалізуватися на практиці в разі, якщо інформаційні компанії відіграють провідну роль в розгортанні четвертої промислової революції.

Історична перспектива капіталістичних відносин в зрілому постіндустріальному суспільстві буде багато в чому залежати від того, чи стануть капіталістичні відносини економічною формою створення адекватного технологічного базису постіндустріального суспільства в процесі четвертої промислової революції або вони, навпаки, будуть гальмувати цей

процес. У першому випадку вони зможуть зберегти роль найважливішої економічної форми подальшого технологічного розвитку зрілого постіндустріального суспільства, що спирається на адекватний технологічний базис, створений за їх допомогою. Другий варіант, навпаки, буде означати повне вичерпання їх історичного ресурсу.

В кінцевому рахунку це буде визначатися об'єктивними історичними можливостями капіталістичних відносин. В даний час ми лише можемо констатувати, що їх економічний потенціал ще дуже далекий від вичерпання. Мабуть, потенційно капіталістичні відносини об'єктивно цілком можуть служити економічною формою майбутнього технологічного розвитку і в умовах панування протилежного типу суспільних відносин між людьми, але в якій мірі ці історичні можливості будуть практично реалізовані, сьогодні ще важко передбачити.

Сучасна інноваційна активність високотехнологічних компаній свідчить про те, що капіталістичні відносини в принципі цілком здатні стати економічною формою стихійного процесу створення адекватного технологічного базису постіндустріального суспільства точно так же, як свого часу вони створили технологічну основу індустріального суспільства. Однак який би з даних сценаріїв не реалізувався на практиці, це не змінює магістральної історичної тенденції процесу постіндустріальної трансформації високорозвиненою економіки, що веде до панування іманентних творчості відносин безпосереднього суб'єкт-суб'єктного спілкування між людьми. Інша справа - наскільки неподільним буде це панування суб'єкт-суб'єктних відносин, чи зможе воно поєднуватися зі збереженням капіталістичних відносин в якості найважливішої економічної форми подальшого технологічного розвитку.

Подвійне розуміння капіталізму як способу виробництва і способу розвитку в принципі не може категоріально суперечити аутентичній теорії К.Маркса, оскільки, як відомо, він, строго кажучи, писав про капіталістичний спосіб виробництва. Тому в рамках цієї парадигми залишається методологічна

можливість доповнити теорію капіталістичного способу виробництва аналізом способу розвитку економіки. Цю методологічну можливість і прагне реалізувати М.Кастельс у своїй концепції «інформаційного» способу розвитку, який в поєднанні з капіталістичним способом виробництва утворює так званий «інформаційний» капіталізм. . Як відомо, метод економічної теорії визначається її предметом і його історичним рухом. В цьому відношенні концепція «інформаційного» способу розвитку дійсно дозволяє досліджувати деякі об'єктивні особливості того історичного ступеня, який високорозвинена економіка досягла в кінці XX століття.

Але історія не стоїть на місці. Новому, вищому історичному ступеню, який в даний час ще тільки починає складатися, відповідає інший методологічний підхід. Зокрема, в історичній перспективі XXI століття відкривається об'єктивна можливість відділення капіталістичного способу розвитку, представленого в найбільш чистому вигляді інформаційними компаніями, від капіталістичного способу виробництва, представленого промисловим капіталом. Тому розгляду економічних можливостей такого вищого історичного ступеня об'єктивно відповідає методологічне зрушення в напрямку аналізу капіталістичного способу розвитку та його історичних перспектив в XXI столітті.

ВИСНОВКИ З РОЗДІЛУ 2

1. Двокий, внутрішньо суперечливий характер капіталістичного способу інноваційного розвитку набув своєрідного вираження у зіткненні двох протилежних методологічних підходів до теоретичного аналізу капіталістичної конкуренції, один з яких характерний для класичного та неокласичного напрямку, а з іншого – для неоавстрійської школи та сучасної еволюційної економіки.

2.З одного боку, з часів Сміта в економічній науці конкуренція розглядається як сила, що повертає ринок через механізм взаємодії попиту та пропозиції до якоїсь точки рівноваги.

3.Зовсім інший підхід запропонував Йозеф Шумпетер, який розглядав конкуренцію як динамічний за своєю природою процес. Такий динамічний підхід до розгляду конкуренції як процесу, який постійно відновлюється, що робить тимчасовим будь-яке домінування на ринку, сучасна еволюційна економіка та неоавстрійська школа протиставляють неокласичному підходу.

4. Синергетична інтерпретація природи капіталістичного способу інноваційного розвитку, що поєднує творчу та ринкову діяльність, є методологічно важливою для розробки економічної стратегії України. Цей підхід означає насамперед кардинальне переосмислення самої мети економічних перетворень пострадянського суспільства. З цих позицій метою реформування пострадянської економіки має служити саме розуміємо таким чином капіталізм, а не абстрактна ринкова економіка.

5.Як цільовий орієнтир ринкова економіка є не тільки надто розпливчастим поняттям, . але й наголошує на механізмі функціонування, а не на механізмі інноваційного розвитку економіки. Пострадянській економіці потрібна не просто ринкова, а капіталістична трансформація, спрямована на створення ефективного механізму інноваційного розвитку, що забезпечує довгоочікувану технологічну модернізацію економіки.

6. Ринкова трансформація – це лише формальна сторона капіталістичної трансформації. Остання передбачає як ринкову трансформацію, так й технологічну модернізацію. Тому кінцевою метою економічних реформ має бути не просто ринкова, а саме капіталістична трансформація, яка передбачає технологічну модернізацію та структурну перебудову економіки. У цьому сенсі ринкова трансформація є лише засобом капіталістичної трансформації.

7.Така ринкова трансформація, яка б могла стати засобом реальної капіталістичної трансформації пострадянського суспільства, передбачає не стихійно-капіталістичну, а державно-капіталістичну модель інноваційного розвитку. Тому засобом такої реальної капіталістичної трансформації в Україні може бути лише державно-капіталістична модель інноваційного розвитку.

8.Державний капіталізм успішно вирішує непросте завдання поєднання регулюючих механізмів держави з перевагами конкурентно-ринкового механізму. Така державно-капіталістична модель інноваційного розвитку має історичну перспективу завдяки своїй варіативності та мінливості. Природа такої державно-капіталістичної моделі розвитку така, що вона виступає як перехідна форма між різними полюсами господарського устрою – планом і ринком. Такий синтез протилежностей може стати найважливішим джерелом інноваційного розвитку країни шляхом технологічної модернізації та структурної перебудови національної економіки.

9.Державно-капіталістична модель інноваційного розвитку означає управління як пропозицією нових інноваційних можливостей економічної діяльності, так й створенням відповідних потреб економіки у нових, інноваційних можливостях. І якщо управління створенням нових інноваційних можливостей передбачає насамперед державне фінансування наукових досліджень та розробок, то, з іншого боку, створення відповідних потреб економіки в інноваціях передбачає державне управління процесом нової індустріалізації України.

Розділ 3. Теоретичні основи економічного аналізу проблем та перспектив інноваційного розвитку в Україні.

3.1. Ринкова трансформація економіки та проблеми інноваційного розвитку в Україні

Перехід України до ринкової економіки супроводжувався низкою значних змін, які мали як позитивний, так і негативний вплив на інноваційний розвиток країни. З одного боку, відкриття ринків та інтеграція до світової економіки стимулювали конкуренцію та інновації в багатьох секторах. З іншого боку, трансформаційний процес також призвів до низки проблем, які заважають інноваційному розвитку України.

Україна має кілька конкурентних переваг у формуванні та реалізації стратегії повоєнного інноваційного розвитку, які базуються на аналізі даних. Перш за все, це позитивний міжнародний імідж, який сформувався внаслідок війни і сприяє залученню іноземних інвестицій та виходу на зовнішні ринки. Такий імідж створює сприятливі умови для розвитку інноваційного сектору економіки. Додатковою перевагою є якісна підготовка фахівців у сфері ІТ та інженерних спеціальностей, що відповідає вимогам IP4.0. [1]

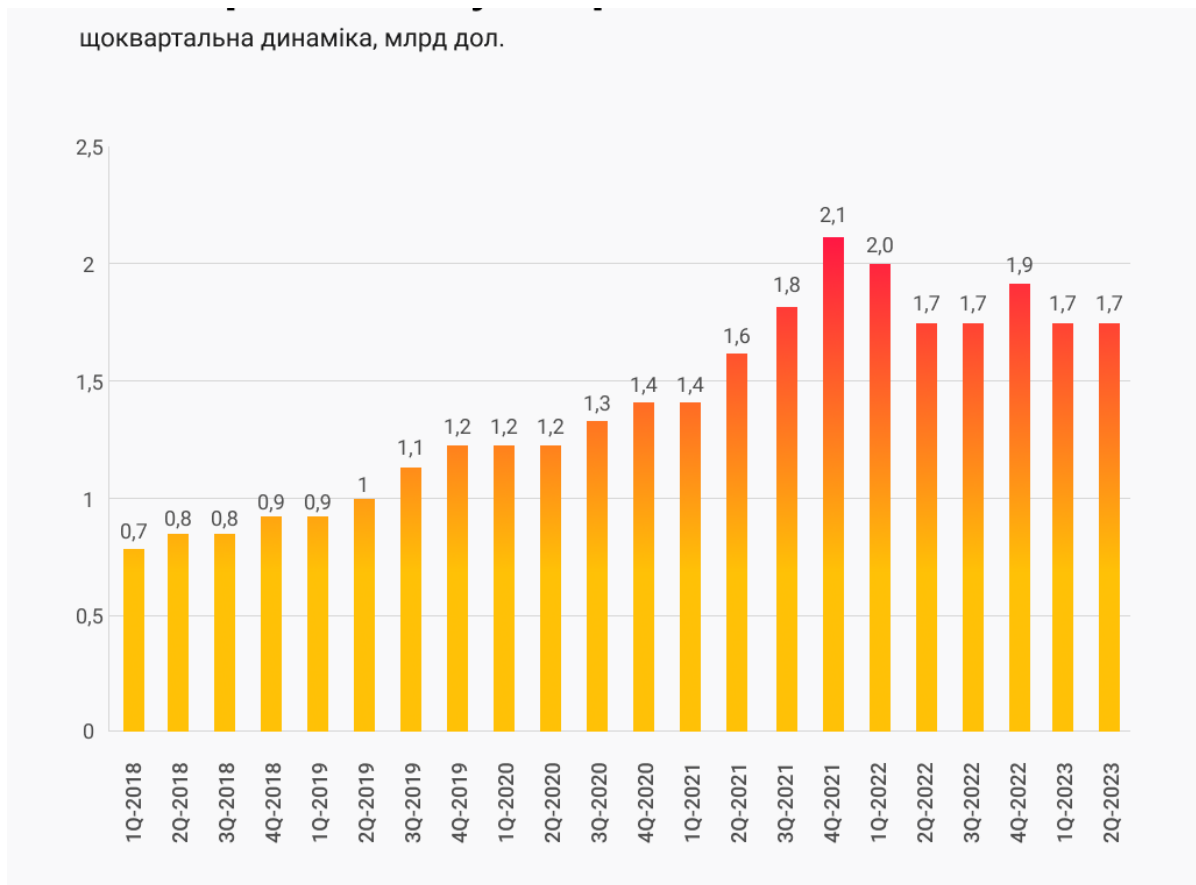

Рис.1. Експорт ІТ-послуг з України[2]

Як видно з графіку щоквартальної динаміки експорту, апогею даний показник ІТ-активності досягнув напередодні російського вторгнення у 4 кварталі 2021 року, коли в країну було заведено 2.1 млрд доларів США. З тих пір середні обсяги експорту комп'ютерних послуг поступово спустилися до відмітки 1.7 млрд доларів, тобто рівень просадки обсягів квартальної експортної ІТ-виручки склав близько -20%.

І хоча частка сектору в загальному експорті товарів та послуг України за півтора роки війни зросла з 8.8% до 13.4%, наразі розгляд ІТ-сектору в якості локомотива нарощення експортних потужностей далекий від довоєнних оптимістичних очікувань.

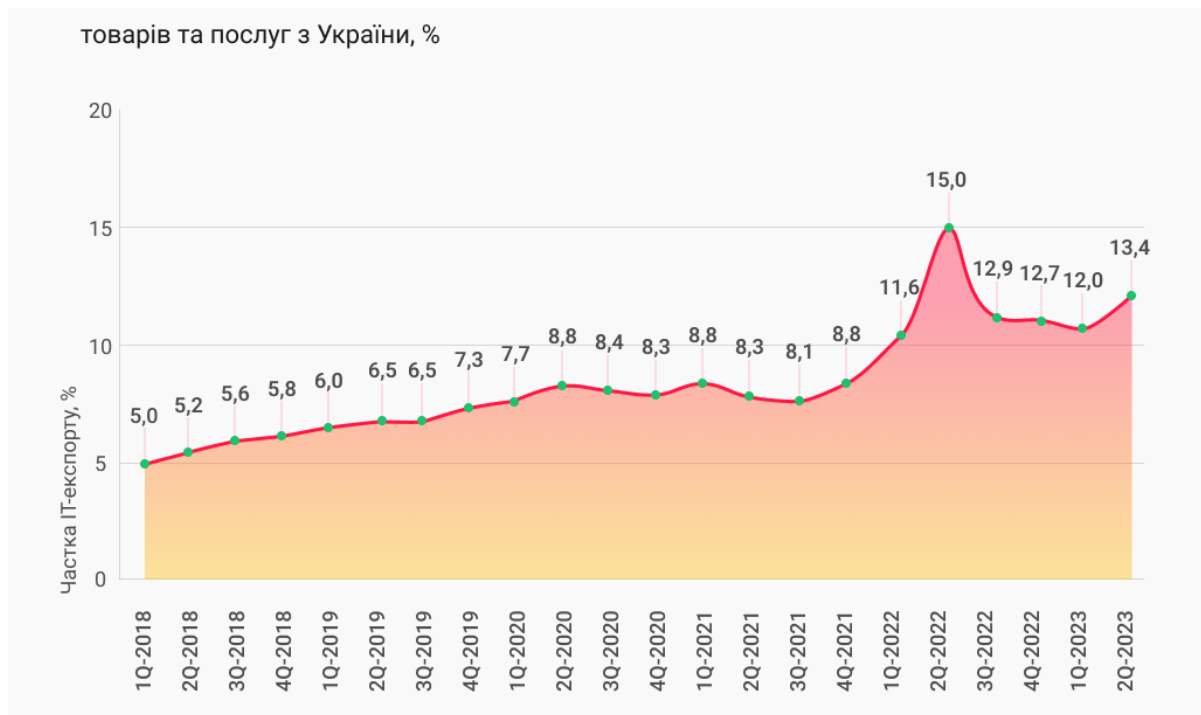

Рис.2. Частка ІТ в сфері послуг України[2]

Зростання внеску комп'ютерних послуг пов'язане в першу чергу зі ще більшим падінням агро-промислових товарів у загальній сумі експорту. Маховик розкрутки абсолютних обсягів валютної ІТ-виручки було різко зупинено в 2022-му, а для відновлення минулих темпів приросту (навіть за умов подолання невизначеності та зовнішніх загроз) потрібен час.

ві третіх сумарного чистого доходу, задекларованого ІТ компаніями України в 2022 році було сконцентровано у столиці України - 123.7 з 184.4 млрд грн. Саме в місті Київ офіційно зареєстровано 3013 (52.4%) компаній зі сфери інформаційних технологій з відомою ненульовою виручкою, яку було згенеровано впродовж 2022-го - першого року війни. [2]

Зі значним відривом від столиці на ІТ мапі України помітні такі полюси концентрації бізнесу у сфері інформаційних технологій як Львівська (10.4% доходів), Харківська (8.1%), Дніпропетровська (4.2%), Вінницька (3.4%) та Одеська області (1.7%).

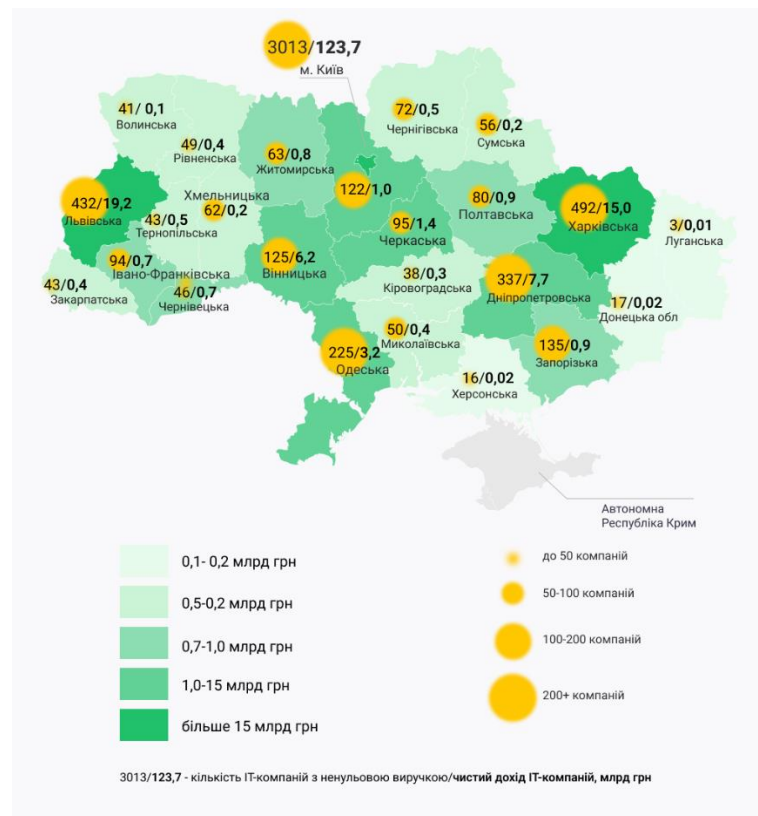

Рис.3. ІТ-компанії України за доходами станом на 2022 р. [2]

Впровадження інноваційних технологій – це важливе завдання будь-якого підприємства, що визначається як перспективний напрям розвитку, який створює сприятливе середовище для ефективного використання ресурсного потенціалу та формування конкурентоспроможності.

Частка витрат на виконання наукових досліджень і розробок у ВВП є одним із показників, що характеризують інноваційний розвиток країни.

В Україні частка витрат на виконання НДР у ВВП протягом останніх десяти років має негативну тенденцію, так у 2020 р. частка склала 0,41%, що на 38% нижче порівняно з 2011 р. Показник частки витрат на виконання НДР у ВВП в Україні значно нижчий порівняно з країнами-членами Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР), де вказаний показник значно вищий і зростає у динаміці. У перспективі зниження питомої ваги витрат на виконання НДР у ВВП має негативний вплив на конкурентоспроможність економіки та її зростання. Для кращого аналізування

стану інноваційного розвитку України у глобальному вимірі, доцільно звернутися до рейтингу інноваційного розвитку. Згідно з даними щорічного звіту «Global Innovation Index 2021» (ГІІ, GII) [10] у 2021 р. Україна займала 49 місце серед 132 держав.

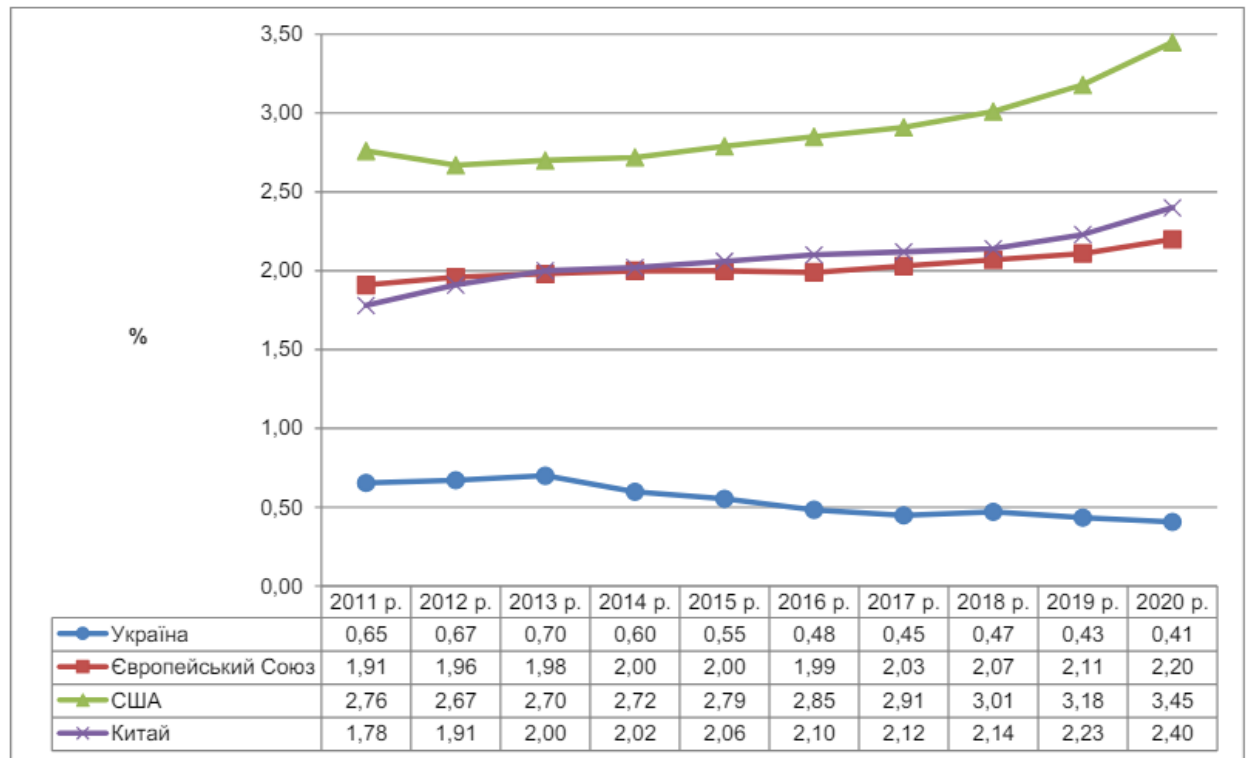

Рис.4. Динаміка частки витрат на виконання наукових досліджень і розробок у ВВП в 2011–2020 рр., % [3]

Україна за ГІІ опустилася на 2 місця нижче порівняно з 2019 р., і на 4 місця нижче порівняно з 2020 р. За результатами інноваційної діяльності Україна займає 37 місце опустившись на 1 місце порівняно з 2019 р. За запровадженням інновацій Україна займає 76 місце, піднявшись на 6 одиниць. Україна увійшла у трійку лідерів серед інноваційних економік серед країн із доходом нижче середнього, куди також увійшли В'єтнам (44 місце) та Індія (46 місце). Глобальний індекс інновацій розраховується за 81 показником, які об'єднані у 7 груп за вхідними та вихідними інноваційними ресурсами.

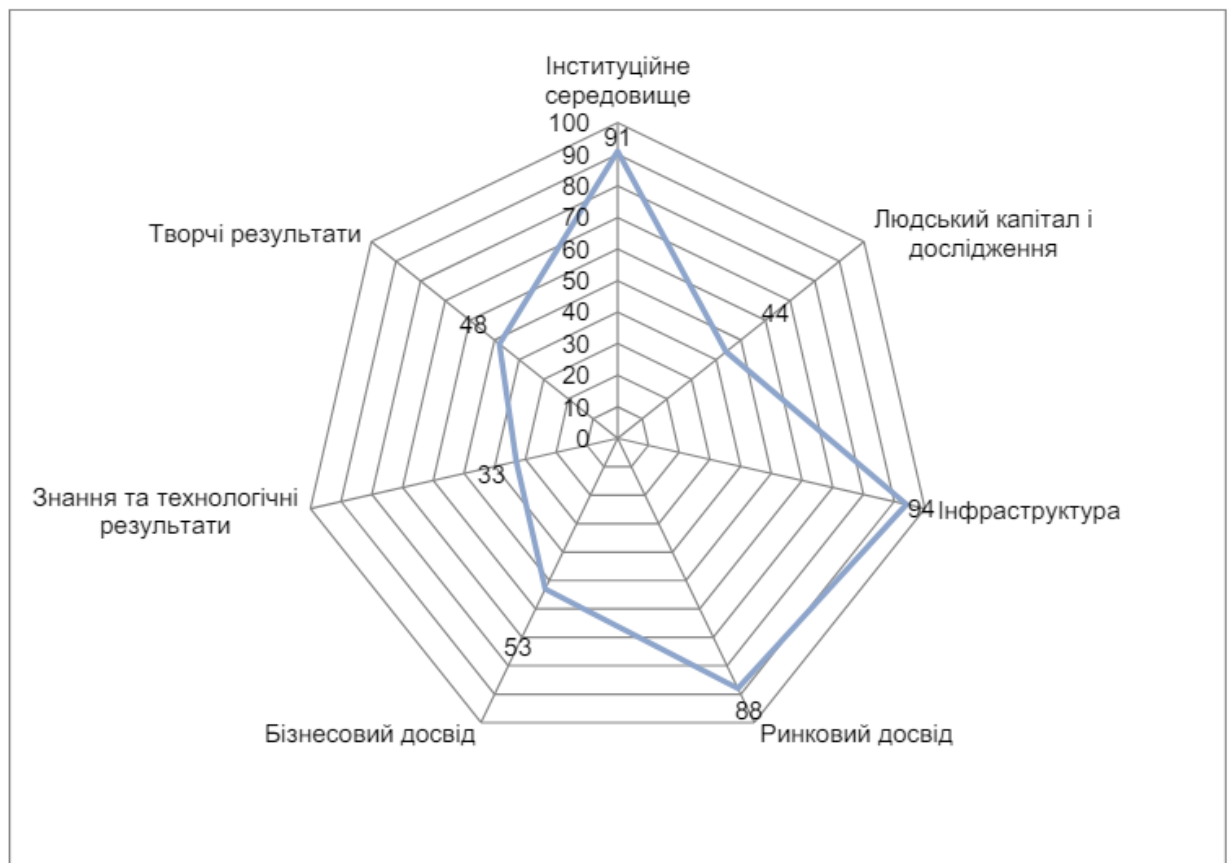

Рис.5. Позиції України за групами інноваційних ресурсів у ГП у 2021 р., місце [4]

Однак, поряд із перевагами існують і недоліки, які можуть утруднити реалізацію стратегії інноваційного розвитку. Наприклад, втрата частини інтелектуального капіталу внаслідок війни породжує проблеми зі збереженням та використанням власних науково-технічних ресурсів. Також відсутність механізмів стимулювання повернення в країну висококваліфікованих фахівців може ускладнити формування інноваційного середовища.

Іншими проблемами є низький рівень комерціалізації нових знань та невідповідність структури нових знань реальним потребам ринку. Брак державної промислової політики та тенденції до деіндустріалізації країни також ускладнюють реалізацію інноваційних стратегій.

Незважаючи на це, Україна має світові позиції у сферах ІТ та використанні новітніх форм організації праці, що створює певні можливості для розвитку інноваційного сектору. Проте, ці переваги вимагають подальших інвестицій у розвиток інноваційної інфраструктури для повного використання їх потенціалу.

У 2022 р. Україна увійшла до групи 26-и економік світу, які показали кращі інноваційні результати (знання і технологічні результати, креативні результати) порівняно з їх інноваційними ресурсами (інфраструктура, інституції, складність ринку та бізнесу, людський капітал і дослідження). Загалом у 2022 р. позиції України знизились за 35-ма показниками. Найбільша кількість показників, за якими рейтинг України знизився, пов'язані з підіндексами стосовно інноваційної діяльності бізнесу за показниками, які визначали таку ж тенденцію у рейтингу ГП у 2021 р.

Доцільно відмітити сильні аспекти, які позитивно впливають на рейтинг підіндексів, а також показники, які знижують рейтинг підіндексів та рейтинг ГП України у 2022 р. загалом. [5]

Зокрема, за підіндексом інноваційних результатів «Знання і технологічні результати» Україна втратила позиції (перемістилася з 33-го місця рейтингу 2021 р. на 36-у позицію рейтингу у 2022 р.). Проте, відносно високий рейтинг за даним підіндексом визначають сильні сторони України за такими показниками: «Відношення корисних моделей за країною походження до ВВП» – 1-е місце; «Екс-порт послуг інформаційно-комп'ютерних технологій у відсотках до загального обсягу зовнішньої торгівлі» – 7-е місце; «Витрати на комп'ютерне та програмне забезпечення у відсотках до ВВП» – 9-е місце; «Створення знань» – 29-е місце; «Відношення кількості патентів за країною походження до ВВП» – 29-е місце у рейтингу ГП 2022 р.

За підіндексом «Креативні результати», попри окремі сильні сторони даного підіндексу: «Створення мобільних додатків за країною походження

розробника відносно ВВП» – 13-е місце та «Кількість заявок резидентів на отримання прав інтелектуальної власності на промислові зразки за країною походження відносно ВВП» – 19-е місце у рейтингу 2022 р., Україна у 2022 р. погіршила результат (перемістилась із 48-ї позиції рейтингу у 2021 р. на 63-є місце у 2022 р.). Суттєве зниження України у рейтингу за підіндексом «Креативні результати» обумовлене погіршенням показників, які визначають дані інноваційні результати, зокрема: «Кількість заявок резидентів на отримання прав інтелектуальної власності на торгові марки за країною походження відносно ВВП» (26-е місце у 2021 р. проти 10-го місця у 2021 р.); «Експорт креативних товарів у відсотках до загального обсягу торгівлі» (82-е місце у 2022 р. проти 78-го місця у 2021 р.). За окремими показниками відзначаємо покращення результатів, зокрема: «Онлайн креативність» – 42-а позиція рейтингу у 2022 р. проти 45-ї у 2021 р. та «Креативні товари та послуги» – 87-а позиція рейтингу 2022 р. проти 93-ї у 2021 р. [6]

За підіндексами інноваційних ресурсів зміни за показниками відбулися таким чином:

– за підіндексом «Людський капітал і дослідження» у 2022 р. втрачено 5 позицій відносно рейтингу 2021 р., зокрема, через погіршення показників: «Державне фінансування на одного учня середньої школи у відсотках до ВВП» (втрачено 7 позицій); «Витрати на освіту у відсотках до ВВП» (втрачено 4 позиції); «Співвідношення кількості учнів середньої школи до кількості вчителів» (втрачено 4 позиції);

– за підіндексом «Складність ринку» у 2022 р. втрачено 14 позицій відносно рейтингу 2021 р., в основному, через погіршення групи показників «Кредит» (втрачено 34 позицій), а також за показниками «Внутрішній кредит приватного сектору у відсотках до ВВП» (втрачено 3 позиції); «Ринкова капіталізація у відсотках до ВВП» (втрачено 5 позицій);

– за підіндексом «Інституції» Україна у рейтингу ГП 2022 р. втратила 6 позицій відносно рейтингу 2021 р. значною мірою через зниження ступеня стабільності політичного середовища для ведення бізнесу, а саме, за показником «Політика ведення бізнесу» (втрачено 56 позицій у рейтингу ГП 2022 р. відносно рейтингу 2021 р.).

Табл. 1. Рейтинги України за 7 блоками показників ГП у 2020–2022 рр.[6]

Блоки показників	Рейтинг України в 2020	Рейтинг України в 2021	Рейтинг України в 2022
Інфраструктура	94	94	82
Інституції	53	91	97
Складність ринку	99	88	102
Складність ведення бізнесу	54	63	48
Людський капітал і досягнення	39	44	49
Креативні результати	44	48	63
Знання і технологічні результати	25	33	36
Глобальний індекс інновацій	45	49	57

Україна у 2021 р. посіла 58-е місце у рейтингу, знизивши свою позицію на 2 сходинки, тобто за більшістю показників перебуває на найнижчих позиціях у рейтингу серед країн, що досліджувалися. Місце України за показниками відображено у табл. 2.

Табл. 2. Динаміка зміни місць України в рейтингових показниках

Показники	Рейтинг України в 2019	Рейтинг України в 2020	Рейтинг України в 2021
Дослідження і розробки (витрати на ДіР, % до ВВП)	54	57	59
Продуктивність	60	57	55
Щільність високотехнологічних компаній	37	35	39
Концентрація дослідників (кількість науковців на 1 млн жителів)	46	49	52
Додана вартість виробництва (% до ВВП)	58	57	57
Ефективність вищої освіти (частка випускників ЗВО у загальній кількості випускників освітніх установ)	28	48	57
Патентна активність	35	36	36
Загальний інноваційний індекс	53	56	58

Позитивно оцінюючи здобутки України у цифровій трансформації, запровадження важливих реформ (зокрема, щодо децентралізації), запуск низки успішних стартапів, на жаль, варто зазначити, що низький рівень використання потенціалу України, техніко-технологічна відсталість багатьох галузей, висока енерго-, ресурсомісткість національної економіки обумовлювали слабкі конку-рентні позиції України відносно економічно розвинених країн світу, сировинну спрямованість її експорту та високу

частку (превалюючу) на внутрішньому ринку імпорту високотехнологічної, інноваційної продукції.

3.2. Проблеми інноваційного розвитку та перспективи нової індустріалізації в Україні.

Ринкова трансформація має безліч позитивних наслідків для інноваційного розвитку. Перш за все, збільшення конкуренції на ринку стимулює підприємства до постійного удосконалення своїх продуктів та послуг для збереження конкурентоспроможності. Це в свою чергу сприяє інноваційній діяльності, оскільки підприємства починають розробляти нові технології та продукти, щоб відповісти на вимоги ринку.

В умовах неефективного державного управління та невизначеності у підприємців скорочуються горизонти планування, а тому інноваційні проєкти втрачають для них свою привабливість. Вагомою перешкодою для інноваційного розвитку підприємств є порушення права інтелектуальної власності. Існує проблема щодо реалізації гарантій, які мають надаватися на законодавчому рівні. Відсутній механізм захисту, коректної державної реакції на попередження, виявлення, притягнення до відповідальності порушників цього права. Серед проблем можна відзначити непрозорість, складність функціонування українських товарних ринків. Інвестори зустрічаються зі складнощами щодо отримання об'єктивної та оперативної інформації про умови ринку. Відбувається своєрідне стимулювання передачі за кордон конкурентоспроможних українських технологій. [2]

Далі, ринкова економіка створює сприятливий клімат для зростання інвестицій в інноваційну сферу. Це може бути виражено як у прямих інвестиціях у дослідження та розробки, так і в непрямих інвестиціях у покращення інфраструктури та освіти. Збільшення інвестицій сприяє розвитку нових технологій та знань.

Ще одним важливим позитивним аспектом є доступ до новітніх технологій через інтеграцію до світової економіки. Українські підприємства отримують можливість використовувати нові технології та знання для розробки нових продуктів і послуг, а також для підвищення своєї продуктивності.

Проте, на жаль, в Україні існують значні проблеми, які перешкоджають інноваційному розвитку. Недостатнє фінансування є однією з головних перешкод, оскільки рівень інвестицій в інновації залишається низьким через високу вартість капіталу та політичну нестабільність.

Також існує проблема слабого зв'язку між наукою та бізнесом. Наукові розробки часто не впроваджуються у комерційні продукти через відсутність механізмів співпраці між науковою та бізнес-середовищем.

Додатково, регуляторне середовище в Україні є несприятливим для інноваційної діяльності через свою складність та бюрократизм. Це також впливає на інноваційний розвиток.

Крім того, в Україні відчутний дефіцит кваліфікованих кадрів в сфері інновацій, що зумовлено низьким рівнем освіти та відтоком мозків.

Основні інституційні бар'єри на шляху інноваційного розвитку України, вважаємо, можна звести до таких: [7]

- відсутність гарантій захисту права приватної власності;
- тотальна корупція в системі державної влади, зокрема в системі судочинства і, більше того, виконання судових ухвал, винесених «іменем України»;
- слабкість економічної конкуренції та монополізація більшості ринків через відсутність дійсно конкурентної економічної політики уряду;
- широкі можливості отримання квазіренти через використання різноманітних «сірих» схем мінімізації податкових і митних платежів, лобіювання держзамовлень та маніпулювання цінами при укладанні угод, особливо з

державними та комунальними підприємствами, штучне утримування дешевизни національної робочої сили та затримки із виплатою заробітної плати;

– брак високої економічної культури та соціальної відповідальності домінантних власників, що проявляється у небажанні та/чи боязні втратити корпоративний контроль, а з ним і можливості особистого збагачення.

Розвиток національної економіки на засадах інноваційної моделі, в умовах формування суспільства нового типу вимагає вирішення комплексу проблем, що стримують інноваційний розвиток в Україні ,це: [7]

- відсутність ґрунтовної науково-методологічної бази формування інноваційної системи;
- відсутність системності у здійснюваних державою заходах щодо реалізації існуючого інноваційного потенціалу національної економіки;
- державне управління інноваційною діяльністю здійснюється за умови відсутності чітко сформульованої стратегії науково-технологічного та інноваційного розвитку, програми і конкретних дій її реалізації, а також послідовної та виваженої зовнішньої і внутрішньої економічної політики;
- відсутність дієвої системи пріоритетів розвитку науково-технологічної сфери в умовах формування суспільства знань, де знання відіграють вирішальну роль, а їх продукт стає джерелом розвитку

3.3. Перспективи інноваційного розвитку у процесі повоєнного відновлення української економіки.

Останні роки українська ІТ-галузь розвивалась колосальними темпами: щорічне зростання складало 25-30%,а починаючи з 2010 року ІТ зріс у 18,2 рази. Під час повномасштабної війни ІТ стала єдиною галуззю, яка зберегла

ріст – за підсумками 2022 року він склав майже 6%. Цього року такої динаміки вже не буде: окрім війни, на це суттєво вплинула глобальна рецесія, що є в світі.

Потенціал української IT-галузі – колосальний. У структурі українського експорту IT піднялася на друге місце після металургії, хоча такий стрибок передусім зумовлений проблемами інших галузей. IT – кроссекторальна галузь, компанії працюють з різними індустріями та секторами економіки, тож криза в інших секторах відбивається і на IT. Але такий ріст підтверджує стійкість IT-індустрії – вона точно стане драйвером економічного відновлення країни після війни.

На внутрішньому ринку зараз найпоширеніший вектор IT – E-Commerce, цей сектор стрімко росте навіть під час війни. Активно розвивається FinTech, HealthTech, DefenceTech. Саме DefenceTech, CyberSecurity та GovTech (рішення для діджиталізації державних та муніципальних сервісів) є найбільше цікавими за кордоном. Репутація Дії – на дуже високому рівні в світі. [8]

Якщо в 2019 році IT-галузь сприймала державу та усі ініціативи з насторогою, були кризові моменти, то зараз ми дуже задоволені співпрацею. Міністерство цифрової трансформації – одне з небагатьох відомств, яке долучає бізнес і громадськість до обговорень ідей та нових рішень, залучає експертизу зі сторони бізнесу. Мінцифра відкрита до комунікації з представниками IT-галузі, пропонує такі можливості, які впливатимуть на те, куди розвиватиметься країна в майбутньому.

Команда Мінцифри відповідає за діджитал-трансформацію держави, а отже, співпрацює з іншими міністерствами і відомствами. Через робочі групи представники IT-сектору мають доступ до інших органів, доносять свої ідеї та пропозиції. Наприклад, Мінцифри презентувало стратегію інновацій– у Мінцифри амбітні плани, і усі сподіваються, що вони будуть впроваджені.

Також ІТ-сектор, зокрема Асоціація ІТ Ukraine, активно співпрацюють з Мінцифрою щодо промоції України за кордоном.

Головний виклик станом на зараз стосується вільного переміщення фахівців у межах робочих поїздок. Зараз втримувати клієнта стає важче. Україна програє конкуренцію сусіднім країнам, які можуть вільно переміщати персонал і працювати.

Інший виклик пов'язаний із молодим персоналом. До великої війни ІТ-галузь приділяла увагу навчанню потенційного персоналу. У нас сформувалась велика кількість "джунів", молодого персоналу, але галузь не може їх наймати у великій кількості. Але в довгостроковій перспективі ситуація виглядає непогано: глобальна рецесія пройде, і українська ІТ-галузь відновить зростання. Тоді ринок збільшить запит на цей персонал.

У різних країнах відсоток молоді, яка обирає технічні професії, не є великим. В Європі 75% дітей ідуть у не технічні спеціальності. І це для нас перспектива на майбутнє, поле для можливостей. [9]

Війна в Україні завдала значної шкоди українській економіці, проте вона також відкриває нові можливості для інноваційного розвитку. В процесі повоєнного відновлення Україна може використати ці можливості для того, щоб побудувати більш стійку, конкурентоспроможну та інноваційну економіку.

Попри війну, для ІТ-компаній зараз доступно багато інструментів та можливостей. Передусім їх надають уряди різних країн, які мають проєкти міжнародної технічної допомоги. Наприклад, уряд США виділяє великі кошти на підтримку соціальної сфери, обороноздатності, української економіки – малого та середнього бізнесу. Це теж можливості – країни бачать перспективи співпраці між бізнесами.

Україна, перебуваючи на шляху відновлення після війни, стоїть перед нагальною потребою в інноваційному розвитку, який має визначені напрямки

та переваги, але й стикається з численними викликами. Одним із ключових напрямків є цифровізація, яка відкриває широкі можливості для електронної комерції, електронного уряду та розвитку новітніх технологій, що створює фундамент для подальшого економічного зростання.

У контексті зеленої економіки, Україна може використовувати свій потенціал у сфері відновлюваних джерел енергії, таких як сонячна та вітрова енергія, для створення стійкого енергетичного майбутнього. Крім того, розвиток оборонно-промислового комплексу може забезпечити безпеку країни та створити можливості для експорту озброєння. [9]

Агропромисловий комплекс, як одна з ключових галузей української економіки, може використовувати інновації для підвищення ефективності та конкурентоспроможності на світовому ринку. Зокрема, впровадження сучасних технологій та інновацій може забезпечити збільшення врожаїв та зниження витрат на виробництво.

Сфера послуг, також, має великий потенціал для розвитку, особливо в сегментах ІТ-послуг, туризму, медичних та освітніх послуг. Інновації у цих галузях можуть стати додатковим джерелом економічного зростання та створення робочих місць.

Однак, інноваційний розвиток України в повоєнний період також зазнає викликів. Нестача фінансування, пошкоджена інфраструктура та невизначеність політичної та економічної ситуації можуть утруднити впровадження інноваційних проектів та затримати економічний розвиток. Крім того, війна може спричинити відтік кваліфікованих кадрів, що загрожує інноваційному потенціалу країни.

Тим не менш, реалізація інноваційних ідей та проектів може стати ключем до успішного відновлення після війни, сприяючи створенню нових робочих місць, зростанню економіки, підвищенню конкурентоспроможності та зміцненню обороноздатності країни. Для досягнення цих цілей необхідно

активно працювати над подоланням викликів та максимально використовувати інноваційний потенціал України.

Необхідність інституціоналізації інноваційної сфери, що є процесом виникнення та підготовки інститутів інноваційного розвитку, визначення і закріплення соціально-економічних норм, правил, статусів і ролей, приведення їх у діючу систему шляхом прийняття конкретних правових актів з метою забезпечення сприятливого середовища для інноваційного розвитку країни. Загалом, інститути розглядають як систему правил і норм, які визначають стимули й обмеження, встановлюють межі розвитку економіки та суспільства. Інституційне забезпечення інноваційної діяльності – це сукупність державних і недержавних інституцій, які забезпечують наявність правових, організаційних та економічних умов, необхідних для здійснення інноваційної діяльності. Їх діяльність має спрямовуватися передусім на створення умов, що сприяють нормальному проходженню інноваційного процесу, програм, проєктів, підтримці стабільного функціонування інноваційної підсистеми економіки та її економічних інститутів. Інститути інноваційного розвитку утворюють середовище інституційних умов, які структурують відносини учасників цього процесу на всіх його етапах.

Основним завданням інституційного забезпечення інноваційного розвитку в Україні є створення сприятливого підприємницького клімату для сприйняття інновацій і формування попиту споживачів на інноваційну продукцію, тобто створення ефективного і конкурентоспроможного інноваційного ринку. [10]

Інституційне забезпечення інноваційного розвитку України формує нормативно-правова та законодавча база, оскільки вона закладає правові засади його забезпечення. Підвищення рівня національного науково-технологічного потенціалу та забезпечення всебічного розвитку інтелектуального капіталу нації насамперед передбачає поєднання зусиль влади як на національному, так і регіональному рівнях через заходи

бюджетного фінансування інноваційних проєктів і реалізацію регіональних інноваційних програм.

Табл.3. Стратегічні напрями інноваційного розвитку України [10]

Назва Стратегії	Бачення інновацій та інноваційного розвитку	Рік, ким видана
"Стратегія економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004–2015 роки" №493/2004	Окреслення стратегії утвердження інноваційної моделі розвитку та визначення основних напрямів становлення інноваційної економіки та її стратегічних орієнтирів.	2001, 2002
"Національна стратегія розвитку «Україна 2015»"	Розгляд науково-технологічної та інноваційної політики як одного із засобів забезпечення економічного розвитку.	2007
"Стратегія економічного розвитку України до 2020 р.: стратегія національної модернізації"	Розвиток інноваційної системи як окремої частини економіки для утвердження інноваційної моделі розвитку.	2009
"Стратегія інноваційного розвитку України на 2009–2018 рр. та на період до 2039 року"	Розгляд інноваційної сфери як міждисциплінарної сфери, що стосується всіх аспектів людського життя та діяльності.	2009
"Стратегія інноваційного розвитку України на 2010–	Оцінка інновативності економіки та визначення напрямів, механізмів та	2009

2020 рр. в умовах глобалізаційних викликів"	конкретних заходів для практичного впровадження стратегії.	
"Концепція реформування державної політики в інноваційній сфері"	Удосконалення засад державного регулювання в інноваційній сфері та створення системи надання державної підтримки інноваційному розвитку національної економіки.	2012
"Стратегія розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року"	Розбудова національної інноваційної екосистеми та забезпечення швидкого та якісного перетворення креативних ідей в інноваційні продукти і послуги.	2019

Відповідно доосновного завдання стратегії інноваційної політики України щодо забезпечення збалансованої взаємодії наукового, технічного, виробничого та підприємницького потенціалів розробка та впровадження механізму активізації інноваційної діяльності суб'єктів підприємництва, поширення інновацій в усіх сферах національної економіки стають необхідним визначити специфічні властивості обраної національної стратегії формування інноваційної моделі розвитку.

3.4. Висновки з розділу 3.

Глобалізація відкриває можливості для подолання технологічного розриву і впровадження інновацій для зростання конкурентоспроможності національної економіки економіки.

Зниження рейтингу України свідчить про зниження її інноваційного потенціалу. В Україні необхідно створити ефективний механізм для

активізації інноваційного розвитку, що дозволить забезпечити відновлення її економіки та подальшу інтеграцію у світову економіку.

Таким чином, ринкова трансформація економіки створила нові можливості для інноваційного розвитку в Україні. Проте, для того, щоб Україна змогла повною мірою скористатися цими можливостями, необхідно вирішити ряд проблем, таких як недостатнє фінансування інновацій, слабкий зв'язок між наукою та бізнесом, несприятливий регуляторний середовище та відсутність кваліфікованих кадрів.

Для подолання цих проблем і стимулювання інноваційного розвитку в Україні рекомендується збільшення інвестицій в інновації як з боку держави, так і шляхом створення сприятливого інвестиційного клімату. Також важливо посилити зв'язок між наукою та бізнесом через створення механізмів співпраці та підтримки комерціалізації наукових розробок. Державі слід також спростити регуляторне середовище для зменшення перешкод для інноваційної діяльності. Нарешті, необхідно активно працювати над покращенням освіти та підготовки кадрів в сфері інновацій через реформування освітніх програм та створення програм перепідготовки.

Фінансове забезпечення розвитку науки, техніки та інноваційної діяльності і вся система її організації нині не можуть забезпечити відповідного рівня продукування новацій та широкомасштабного використання науково-технічних новацій у виробництві. Ряд положень, законів України, особливо в частині фінансового забезпечення, а також пільгових переваг науково-технічної та інноваційної діяльності, систематично не виконуються. Водночас в Україні практично немає державного стимулювання, залучення коштів підприємств, будь-яких форм власності для фінансування наукових досліджень.

Джерела:

1. Дибам.І., ЮркевичА.Н., МайороваТ.В., Власова І.В. та ін. Фінансове забезпечення інноваційного розвитку України: монографія. Київ, 2013. 425 с.
2. Розвиток ІТ в Україні: поточна ситуація та перспективи. UC market. URL: <https://blog.youcontrol.market/rozvitok-it-v-ukrayini-potochna-situatsiia-ta-pierspektivi/>
3. ВовчакО. Д., МиськівГ. В., ПасіновичІ. І. Фінансове забезпечення розвитку економіки: досвід Польщі та України.Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. 2017. Вип. 2. С. 361–371.URL: <http://nbuv.gov.ua>
4. Грубляк О.М., Іванюк М.А. Аналіз фінансового забезпеченняінноваційного розвитку держави /Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Молодий вчений.2017. No 10 (50).Жовтень.
5. Джерела фінансування інноваційної діяльності підприємств України. Економіка та управління підприємствами. 2017. Вип. 9. С. 448–453.
6. Довідка щодо стану інституційного забезпечення інвестиційної та інноваційної діяльності в Україні / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. URL: http://me.kmu.gov.ua/control/publish/article/main?art_id=127481&cat_id=127480
7. Global Innovation Index. URL: <https://www.globalinnovationindex.org>
8. The Global Talent Competitiveness Index. 2020. URL: <https://www.insead.edu/sites/default/files/assets/dept/globalindices/docs/GT-CI-2020-report.pdf>
9. Диха М.В. Діагностика інноваційного вектора соціально-економічного розвитку національного господарства України в системі «влада-наука-підприємництво». Актуальні проблеми

економіки. 2020. No 6 (228). С. 16–22. URL: https://eco-science.net/wp-content/uploads/2021/08/6.20._topic_Dykha-M.V.16-22.pdf

10. The Bloomberg innovation index. URL: <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/most-innovative-countries>

1. Литература:

2. Артьома Т.І. [Методологія інституціоналізму в контексті теорії вартості](#). - Економіка і прогнозування, 2003 № 3 108-118.
3. Артьома Т.І. [Інверсійний характер суспільних ринкових трансформацій](#). -Український соціум, 2006. - №4. – с.69-77
4. Артьома Т.І. [Методологическая анатомия глобального финансово-экономического кризиса](#) Экономическая теория. - 2011. - №8 (2), с.16-34
5. Артьома Т.І. [Інституційні пастки ринкової трансформації: уроки для України](#). - Економіка України, 2011, №12. – с.36-45.
6. Артьома Т.І. [Відносини суспільного відтворення в Україні у контексті трансформації моделей державного управління](#). – Економічна теорія. – 2016. - №3. – с.5-17
7. Белорус О. Г. Глобальные трансформации и стратегии развития / О. Г. Белорус, Д. Г. Лукьяненко и др. – К. : Ориане, 2003. – 424 с.
8. Білорус О. Г. Теорія безпечного економічного розвитку - Економіка України. – 2018. – № 2. – С. 79-82.
9. Бодров В.Г. Глобальні мережеві підприємницькі платформи в економіці спільного споживання // Підприємництво в епоху глобальних трансформацій: виклики та перспективи розвитку: монографія / [Пашко П.В., Лазебник Л.Л., Бодров В.Г. та ін.]; за ред. д.е.н., проф. Пашка П.В. та д.е.н., проф. Лазебник Л.Л. ; Університет державної фіскальної служби України.- Ірпінь, 2019.- 476 с. – С.82-91.
10. Бодров В.Г. Інформаційна економіка і публічне управління: теоретико-прикладні аспекти //Публічне управління та митне адміністрування : науковий збірник Університету митної справи та фінансів.–Дніпро: Університет митної справи та фінансів, 2016. – № 2(15). – С. 7–16.
11. Болдирев І.А. Імена. До історії виникнення одеської економічної школи. – Економічна теорія – 2011, №2 – с.75-79
12. Гайдай Т. Неоінституціоналізм та його аналітико-дослідницький потенціал / Т. Гайдай // Економіка України. – 2003. – № 9. – С. 63 – 71.
13. Гальчинський А.С. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. – К.: Либідь, 2006, - 279 с.
14. Гальчинський А. С. Економічна методологія. Логіка оновлення : курс лекцій / А. Гальчинський. – Київ : АДЕФ-Україна, 2010. – 572 с.
15. Гєєць В.М. Бар'єри на шляху розвитку промисловості на інноваційній основі і можливості їх подолання/ В.М. Гєєць // Економіка України. – 2015. – № 1. – С. 4 – 18.
16. Гєєць В.М. Ендогенізація розвитку економіки у вимірі рівноправності відносин держави, бізнесу та суб'єктів голосування/ В.М.Гєєць// Економіка України. – 2018. – № 7. – С. 3-19.
17. Гєєць В. «Інноваційна Україна – 2020»: основні положення національної доповіді. Стенограма наукової доповіді на засіданні Президії НАН України 13 травня 2015 року // Вісник НАН України. – 2015. – № 7. – С. 18–22.
18. Гєєць В. Особливості взаємозв'язку економічних та політичних трансформацій на шляху до реконструктивного розвитку економіки України / В. Гєєць // Економіка України. – 2017. –

- 18.Геєць В. М. Подолання квазіринку - шлях до інвестиційно орієнтованої моделі економічного зростання / В.М. Геєць // Економіка України. – 2015. – № 6. – С. 4 – 18.
- 19.Геєць В. М. Економіка України: ключові проблеми і перспективи / В. М. Геєць // Економіка і прогнозування. – 2016. – № 1. – С. 7 – 22.
- 20.Геєць В. М. Інноваційні перспективи України: Монографія [Текст] / В. М. Геєць, В. П. Семиноженко. – Харків: Константа, 2006. – 272 с.
- 21.Грималюк А.В. *Трансформаційні процеси в умовах трансформаційної економіки(теорія і методологія аналізу):* монографія. Одеса: Астропринт, 2020. 316 с. (16,28 д.а.)
- 22.Грималюк А.В. Стратегія інноваційного розвитку економіки. *Інноваційна економіка*. 2009. № 2 (12). С. 3–11. (0,5 д.а.)
- 23.Гриценко А.А. Цифровий розвиток: структура, капіталізація та соціалізація //Економічна теорія. – 2018. - № 4. С.5-20.
- 24.Дементьев В.В., Вишневський В.П. Чому Україна не інноваційна держава? – Економічна теорія , 2011, №3 - с.5 -11.
- 25.Діба М. І., Гернего Ю. О. Виклики індустрії 4.0 у контексті її становлення на глобальному і національному рівнях - Економіка України. – 2021. – № 1. – С. 84-92.
- 26.Єгоров І. Ю. "Інноваційна Україна - 2020": основні положення Національної доповіді/ І.Ю.Єгоров // Економіка України. – 2015. – № 9. – С. 4-19.
- 27.Єщенко П.С. До інновацій та стратегічних пріоритетів шляхом об'єднання “невидимої” та “видимої” руки / П.С.Єщенко // Економіка України. – 2016. – № 5. – С. 3-16.
- 28.Єщенко П. С. Інформаційна економіка – шанс побудови нової моделі розвитку суспільства чи ілюзія шансу? / П.С.Єщенко // Економіка України. – 2019. – № 2. –
- 29.Жарінова А.Г. Організаційно-економічні засади формування інтелектуального капіталу. – Актуальні проблеми економіки, 2011, №10 - с.3-10.
- 30.Жданова Л.Л. Інституційні основи індустріалізації і нової індустріалізації / Л. Л. Жданова // Економічні науки. Серія «Економічна теорія та економічна історія». Збірник наукових праць. Луцький НТУ. – Випуск 15 (60). – Луцьк, 2018. – С. 62 – 31.Жданова Л.Л. Відтворення і нагромадження капіталу: теорія, методологія, економічна політика : монографія / Л. Л. Жданова. – Одеса : Астропринт, 2014. – 296 с.
- 32.Залознова Ю.С. Українська промисловість: сучасні виклики та проблеми розвитку/ Ю. Залознова// Економіка України. – 2018. – № 3. – С. 49-68.
- 33.Зверяков М.І. Ліберальна ідея і модернізація економіки України. - Економіка України. – 2010. – № 8. – С. 3 – 21.
- 34.Зверяков М. І. Національна економічна система: проблеми теорії /М. І. Зверяков. – Одеса : Астропринт, 2012. – 320 с.
- 35.Зверяков М.І. Глобалізація і деіндустріалізація: зміст, суперечності та способи їх розв'язання / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2017. – №11. - 3-16, № 12. – С. 3 – 12.
- 36.Зверяков М.І. Економічний розвиток в епоху становлення «цифрового капіталізму» - Економіка України. – 2020. – № 8. – С. 3-23.
- 37.Зверяков М.І. Нова індустріалізація як модель економічного розвитку України / М. І. Зверяков, Л. Л. Жданова, О. С. Шараг: [Монографія]. – Одеса : Астропринт, 2017. – 244 с.
- 38.Зверяков М.І. Основний капітал у парадигмі нової індустріалізації: відтворювальний аспект: монографія / М. І. Зверяков, Л. Л. Жданова, О. С. Шараг. – Одеса: Астропринт, 2019. – 204 с.
- 39.Зверяков М.І. Про зміну моделі економічного розвитку /М. І. Зверяков // Економіка України. – 2015. – № 6. – С. 41– 49.
- 40.Зверяков М.І. Промислова політика і механізм її реалізації / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2016. – № 6. – С. 3 – 18.
- 41.Зверяков М. І. **Теоретична парадигма сталого розвитку та українські реалії** / М. І. Зверяков // Економіка України. – 2018. – № 10. – С. 10 – 31.

- 42.Касич А.О. Модернізаційні процеси в Україні в контексті світового досвіду/ А.О.Касич // Економіка України, 2017 №9 – с. 38-58.
- 43.Кіндзерський Ю.В. Деіндустріалізація та її детермінанти у світі та в Україні / Ю.В. Кіндзерський // Економіка України, 2017 №11 – с. 48-72.
- 44.Кіндзерський Ю.В. Інклюзивна індустріалізація для сталого розвитку: до засад теорії та політики формування / Економіка України, 2021 №5 – с. 3-39.
- 45.Кістерський Л. Л. Формування сучасної Європи: стримування і розвиток/ Л.Л.Кістерський// Економіка України, 2015 №4 – с. 19-28.
- 46.Ковальчук В.М. Світова економіка: її історія та дослідники / В. М. Ковальчук. – 2-ге вид. перероб. та доп. – Київ : Центр учбової літератури, 2014. – 632 с.
- 199.
- 47.Кораблін С.О. Вашингтонський консенсус: тоді та тепер / С.О.Кораблін // Економіка України, 2017 №11 – с. 17-32.
- 48.Кредісов А.І., Білоус А.О. Державно-приватне партнерство: світовий досвід та його використання в Україні / А.І.Кредісов, А. О. Білоус // Економіка України, 2016, №2 – с. 4-15.
- 49.Кушніренко О.М. Промисловість України перед викликами індустрії 4.0: оцінка обмежень і завдання політики - Економіка України, 2020 №5 – с. 53-71.
- 50.Литовченко І. Л. Трансформація ринку в сучасних умовах переходу до цифрової економіки - Економіка України, 2021 №1 – с. 3-23.
- 51.Мазаракі А.А., Лагутін В.Д. Внутрішній ринок України в умовах дисбалансів між виробництвом і споживанням / А.А. Мазаракі, В.Д. Лагутін // Економіка України, 2016, №4, с. 4-18.
- 52.Манцуров І.Г. Інклюзивний розвиток як основа протидії глобальним викликам сьогодення / І.Г.Манцуров// Економіка України, 2018, №10, с. 71-87.
- 53.Москаленко А. М. Соціальна орієнтація політики і можливості випереджаючого економічного розвитку в Україні/ А.М. Москаленко// Економіка України, 2015. №6. - С.82-98.
- 54.Несененко П. П. Історія економічних учень : навчальний посібник / П. П. Несененко, О. А. Артеменко. – Одеса : ОНЕУ : ФОП Гуляєва В. М., 2017. – 448 с.
- 55.Несененко П. П. Теоретичні основи економічної політики : навчальний посібник / П. П. Несененко, О. А. Артеменко, О. Є. Патлатой. – Київ : ФОП Гуляєва В. М., 2019. – 306 с.
- 56.Норт Д.С. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. С. Норт. – Київ : Основи, 2000. – 198 с.
- 57.Осецький В.Л., Татомир І.Л. Поступ системи мотивації праці: від матеріалізації до постматеріалістичних цінностей. – Економічна теорія – 2011 - №2 – с.47-54.
- 58.Радіонов Ю.Д. Інституціональна теорія в розвитку економічної науки / Ю.Д.Радіонов// Економіка України, 2021 №4 – с. 30-50.
- 59.Радіонова І.Ф. Інтелектуальний капітал та інтелектуальний потенціал економіки. – Актуальні проблеми економіки, 2011, №10 – с. 57-65.
- 60.Саліхова О.Б. - Ренесанс державної інтервенції в промисловий розвиток: останні світові тенденції і уроки для України/ О.Б. Саліхова// Економіка України. – 2015. - №9 – с. 19-28.
- 61.Сіденко В. Р. Виклики і ризики цифрової трансформації: світовий та український контексти - Економіка України. – 2021. - №5 – с. 40-58.
- 62.Тарасевич В.М. Про синергетику інновацій/ В.Тарасевич //Економіка України, 2009, №4 – с. 65-73.
- 63.Тарасевич В.М. Теоретичний вимір інформаційно-цифрової економіки: основи і система первинних інформаційних феноменів / В.Тарасевич //Економіка України, 2021 №1 – с. 3-23.
- 64.Тарасевич В.Н. Государственный капитализм и развитие национальной экономики / В.Тарасевич // Вопросы политической экономии, 2015, №1 – с. 116-128.

- 65.Тарасевич В.М. Про державно-капіталістичної обумовленості інноваційного розвитку національної економіки / В.Тарасевич // Економіка України, 2015, №11 – с. 16-31, №12 – с. 10-25.
- 66.Тарасевич В.М., Завгородня О.О. Еволюційна динаміка цифрової інноваційно-інформаційної економіки // Цифровий вимір інноваційно-інформаційної економіки: монографія / За ред. В.М. Тарасевича. – Дніпро: ПМП «Економіка», 2021. – С. 247-331.
- 67.Тарасевич В.М. Теоретичний вимір інформаційно-цифрової економіки: інформаційна діяльність і система похідних інформаційних феноменів (продуктів)- Економіка України, 2021 №3 – с. 3-18.
- 68.Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України / А. А. Чухно. – К. : Логос, 2003. – 631 с.
- 69.Шумпетер Й.А. Теорія економічного розвитку: дослідження прибутків, капіталу, кредиту, відсотка та економічного циклу / Й. А. Шумпетер ; пер. з англ. В. Старка. – Київ : Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 242 с.
- 70.Яненко І.Г. Перспективи цифрової трансформації економіки України - Економіка України, 2020, №12 – с. 73-76.
- 71.Яненко І.Г. Організаційно-управлінські ресурси інноваційного розвитку економіки: методологія та практика : монографія / І.Г.Яненко. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ імені Петра Могили, 2012. – 380 с.